

НОСИР ФОЗИЛОВ

САЙЛАНМА

ИККИ ЖИЛДЛИК

I
Жилд

Қиссалар

Тошнент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1982

САРАТОН

Севги тили сўзсиз тил,
Кўз билан кўр, дилдан
бил.

Бир қараш ё бир имо-
Билан боғланар кўнгли

Абай

Биринчи боб

Арпа бошоқлари сарғайиб, буғдой бошоқларига ранг кира бошлаган, қовун палакларини таноб ёзиб, туйнаклар этик бошидай бўлиб қолган палла. Деҳқонларнинг тили билан айтганда: йўғон чўзилиб, ингичка узилдиган пайт.

Офтоб тиккага келган, теварак-атроф иссиқдан ҳансираб, узоқ-узоқларда кумуш сароб имлагандай бўлади. Бундай маҳалларда жон-жониворлар ўзларини қўярга жой топишолмай қолишади. Мол учун ёз фаслининг ўзига яраша роҳатлари билан бирга чивин, сўна каби азоблари ҳам бор...

Бизнинг Камола билан Тўра учун чинакам меҳнат энди бошланиб келаётган эди. Баъзан одамлар уларга: «Сизларники маза-да! Подани ўз ҳолига қўйиб, яйловда мириқиб дам оласизлар. Қийин бўлганда бизларга қийин: биз пахта экамиз, сув суғорамиз, энгашиб ягана қиламиз, қулочкашлаб кетмон чопамиз...»— дейишади. Бу ҳам тўғри. Аммо, мол боқиш ҳам улар ўйлаганчалик осон иш эмас. Бунини пода боқиб кўрган билади. Қани энди ўша, мол боқиш осон дейдиганлар бир кунгина соя-салқинсиз яйловда, пода кетида юрса-ю, кун тиккага келиб мияни қиздириб турганида, сўна чақиб тумтарақай сочилиб кетган сивирларнинг бошини қовуштираман, деб кетидан ҳарсиллаб чопиб кўрса! Ана шунда биларди бу ишнинг улар ўйлаганчалик «маза»лигини! Иссиқда пода кетида кўтарилган қуюқ чангдан бир ютиб кўрса, ана шунда биларди бу ишнинг ҳам ўзига яраша ташвишлари борлигини!

Пода ҳар кун офтоб тиккага келганида Белариқ бўйига — сувотга¹ олиб келнади. Ҳозир ҳам Камола билан Тўра пода кетида чангга ботиб келишяпти. Кун

¹ Мол суғорадиган жой.

иссиқ, дим бўлишига қарамай, улар устларига қалин фуфайка, пахталик шим, кирза этик кийиб олишган, бошларида қулоқ боғичлари қайтарилган қулоқчини. Эгниларидаги кийимларнинг ранги қанақалигини билиш у ёқда турсин, чанг-тўзон орасида уларнинг қайси бири Камола-ю, қайси бири Тўралигини ҳам ажратиш қийин эди. Камола онланинг ёлғизи. Эрка ўсганлиги учунми ё болаларга кўпроқ аралашиб юрганиданми, ҳар қалай, феъл-атвори, шўхлиги, гап-сўзларидан унинг қиз бола эканини ажратиш қийин. Шунинг учун уни одамлар кўпроқ Камол деб атаб кетишган...

Ғиёс ака поданинг олдида, эшакка миниб олган, устида пахталик сирма чопон, бошида кўҳна тулки тумоқ, хаёл суриб сувотга қараб кетяпти. Орқасида пода, пода кетида Тўра билан Камола. Сувот подачиларнинг, қолаверса, молларнинг бир оз ором оладиган жойи. Бу жойда Белариқ оқади, ариқ бўйида худди кампирнинг тишидек сийрак ўн-ўн беш туп тол бор, соя-салқин... тагидан гир-гир шабада эсиб туради.

Сигирлар сувотга келиши билан ўзларини сувга уришди. Улар сув ича-ича қоринлари кажава бўлгач, тол соясида тупроғи ўйнаб кетган юмшоқ ерга ётиб олиб, бемалол кавш қайтаришга тушишди, тикка турганлари эса, думлари билан устларига қўнган пашшаларни қўрғин бошлашди.

Ғиёс ака ариқ бўйидаги чимдан ясалган ўчоққа қора қумғонни ўрнатиб, чой қайнатишга киришиб кетди. Тўра билан Камола устки кийимларини ечиб, белларидан келадиган сувга Камолаларнинг «ола»сини олиб тушишди, қашлағич билан ювишга машғул бўлишди. Камола аҳён-аҳёнда пиқир-пиқир кулиб, Тўрага сув сеппиб қолади. Қўлгиси худди кумуш танганинг жарангидек тиниқ. Тўра ҳам бўш келмайди... Ола сигир кўзларини олайтириб, гўё уларнинг бу шўхликларини ёқтирмаётгандек, оғзини очмай, чўзиб: «Ҳим-м» деб қўяди.

Нарироқда чимдан ясалган ўчоққа энгашиб зўр бериб ўт пуфлаётган Ғиёс ака бошини кўтариб, нималардир деб гудранди-да, аслида намланиб юрадиган кўзлари тутундан баттар ачишиб, юзларини ювиб кетган кўз ёшларини артиб қичқирди:

— Камол, ҳой Камол!

Ариқнинг кечигидан аввал, бир шўх кулги, кейин «лаббай!» деган овоз келди.

— Бу ёққа қара, бор бўлгур,— деди бўйинни чўзиб Ғиёс ака. Товуш чиққан томондан ҳеч ким кўринмагач,

Ўзича деди: «Қап-катта бўлиб қолишса ҳам, болаликларини қолмади-қолмади-да, бу бор бўлгурларнинг. Кун бўйи мол кетидан юриб чарчамаганларини-чи, буларнинг. Бир оз ором олишса-чи!..»

Уст-боши шалаббо бўлиб кетган Камола бўй кўрсатди.

— Чақирдингизми, амаки?

— Манави ўтини бор бўлгур ёнмаяпти. Бир қучоқ қуруқ ўтинми, тезакми териб келасанми, дедим...

— Хўп бўлади, ҳозир...

Камола ариқ томонга бир айёрона қараш қилди-да, сув ёқалаб чопиб кетди.

Сал ўтмай Тўра ҳам ариқдан «ола» ни етаклаб чиқди. Тиззаларини титилиб кетган эски тирикча шимининг почаларидан сув сирқиб оқар, ранги билинмай кетган чит кўйлагини шалаббо бўлиб бадан-баданларига ёпишиб қолган эди. Ола сигирнинг юнглари бир текис ётиб, офтобда ялт-ялт қилар, дўмбира бўлиб кетган қориндан тупроқ устига сув силқиб оқар эди. Тўра сигирини нарироқдаги тол соясига олиб бориб кўйиб, ўзи Ёиёс акасининг олдинга аста келиб чўкди.

— Кўйлагинини ечиб тушсанг бўлмайдинми сувга, бор бўлгур,— деди Ёиёс ака кўз ёшларини артиб.

Тўра индамади. Камола бир қучоқ қуруқ хашак билан бир-иккита таппи кўтариб келди. Тўра ўчоққа хашакдан бир-икки тутам ташлади. У сал фурсат ўтмай бирдан лов этиб ёниб кетди. Сўнг устидан таппи синдириб қалади. Қора қумғонга жон кирди: аввал, жиғиллаб товуш чиқарди-ю, кейин вақирлаб қайнай бошлади. Учала подачи уч-учларини сарғайиброқ қолган қалнин ажриқзор устига бўз дастурхонларини ёзиб, чойга ўтиришди. Дастурхон устида, одатдагидек, бир-иккита зоғора, пишлоқ, қурут, қовоқда айрон пайдо бўлди; қовоқнинг оғзини маҳкам беркитиб, уни эшак устида эгар қошига илиб юради Ёиёс ака. Сувсаганларида Камола ҳам, Тўра ҳам бориб тик туриб қулт-қулт ютиб кетаверади.

Чой ўрталаб қолганида Ёиёс ака юмшоқ ажриқ устига ёнбошлади. У, Тўра билан Камолага бугун негандир хомушроқ кўринарди. Дарвоқе, у бугун қандайдир нохуш хабар эшитадигандай кўнгли ғаш эди. Бу қандай хабар, уни билмасди. Ўзи шунақа, кўнгли сал ғашланса, албатта, бирор нохуш хабар эшитади. Ҳар кун бу маҳалда қизиқ-қизиқ гаплардан гапириб, ёшларни кулдириб ўтирадиган Ёиёс ака бугун миқ этмай ёнбошлаб

ётди. У анча маҳалгача хаёл суриб индамай ётди. Камола билан Тўра унинг бу аҳволни тушунишолмай, бир-бирларига аланглаб қараб олишди. Орадан анча вақт ўтди, Фиёс аканинг хаёлига бир фикр келди чамаси, бошини кўтариб Тўрага мурожаат қилди:

— Тўра, бу йил неччига кирдинг?

Тўра ҳам орадаги ноқулай жимликни кўтариш учун илжайиб туриб жавоб берди:

— Абдигани билан тенгман.

Камола пиқирлаб кулиб юборди. Тўра бу гапни билан Фиёс аканинг қишда, ҳарбий комиссарнатга чақиришганида берган жавобини эслатганди. Фиёс ака бу шамани тушундими ё тушунса ҳам унга аҳамият бергани келмадими, қошларини чимирди.

— Абдиганининг неча ёшга кирганини мен қаёқдан биламан, бор бўлгур!

Камола Фиёс аканинг ранжиганини сезиб, дарров жавоб қилди:

— Тўра бу йил ўн олтида.

— Унақа эмас,— деди Тўра қадинни ростлаб.— Қаёқдан биласан ўн олтига кирганимни?

— Ҳим, биламан...— деди Камола шўхлиги тутиб.

— Билмайсан.

— Биламан. Еттинчини бурноги йили битирдик, а? Мен етти ёшимда мактабга борганман, етти йил ўқидим,— деди Камола бидирлаб. Сўнг бармоғини букиб санаб исбот қила кетди:— Еттига еттини қўшсак — ўн тўрт бўладими? Битирганимизга икки йил бўлди... Қани, қўшгин-чи, ўн олти бўладими?..

— Мен мактабга борадиган йилим касал бўлиб қолганман, бир йил кейин, саккиз ёшимда борганман, билдингми? Бу йил ўн еттидаман,— деди Тўра писанда билан. У, яқинда бобоси келиб, шаҳарга олиб кетаман, деганини, у ерда ўқишни давом эттирмоқчи бўлганини ҳам айтмоқчи эди-ю, тагин Камола, мақтанчоқлик қиляпти, деб ўйламасини деб айтгани келмади.

Камола индамай қолди. У, негадир, шу пайтгача Тўрани ўзи билан тенг, деб юраркан. Буни қаранг-а, ўздан бир ёш катта экан-ку!

Боядан бери болаларнинг тортишувига аралашмай ёнбошлаб ётган Фиёс ака оғир тин олиб:

— Уғлим Мансур омон бўлганида ўн еттига кириб қолар экан. Сен билан бир кунда туғилган эди, раҳматлик...— деди.

Фиёс аканинг бу гапни орага бир оз жимлик солди.

Нима учундир у бугун марҳум ўглини эсга олди. Ўгли икки яшарлигидаёқ қизамиқдан нобуд бўлган. Шундан кейин у икки қиз кўрди-ю, лекин ўғил кўриш насиб бўлмади. У баъзан Тўранинг юриш-туриши, пишиқлигини зимдан кузатиб ҳавас қилар, ўгли бўлиб ўзининг севган касби — подачиликни қўлидан олишини жуда-жуда истар эди. Унинг назарида бундан суюмлироқ, бундан ҳам завқ ва шавқлироқ иш йўқ эди дунёда. Ўғли омон бўлиб қўлидан таёғини олса... қани эди! Ундан кейин... ундан кейин мана бу Камоладек қизга уйлантирса, на-бира кўрса...

Ғиёс ака негадир шу ҳақида кўп ўйларди. Ким билди, бу оғир ўйлар унга қайдан ёпишди? Балки, Тўранинг бўй-баста сабаб бўлгандир. Балки, Камоланинг бегуборлигига ҳаваси келгандир. Эҳтимол Тўра билан Камола ўртасидаги мурғак ва тиниқ, беғараз муносабатларга ҳаваси келаётганидандир. Эҳтимол... Ҳар ҳолда бунини билиш қийин эди!

Тўра билан Камола бирпас жим ўтиришди-ю, Ғиёс аканинг кайфиятини тағини унутишиб, гапга тушиб кетишди. Тўра дастурхонда турган битта қурутни олиб синдирмоқчи бўлган эди, кучи етмади. Сўнг ўрнидан туриб фуфайкаси чўнтагидан қаламтарошни олди-да, яна жойинга ўтирди, қурутни қаламтарош тиғи билан синдирди, бир бўлагини Камолага узатди, бир бўлагини Ғиёс акага... Шу пайт Камола чаққонлик билан Тўранинг қўлидан қаламтарошини юлиб олди.

— Бу ёққа бер,— деди Тўра қўлини чўзиб.

— Ҳо, бериб бўпман...

— Бер дедим, сенга!

— Аҳа, бериб бўпман. Ололмайсан, ҳи-ҳи...

— Бер дедим...— Тўра ўрнидан турди.

Камола ҳам ўрнидан учиб туриб, ариқ бўйига қараб қочди. Тўра уч ҳатлашдаёқ унга етиб олди.

— Бу ёққа бер!

— Кучинг етса, ола қол.. Ҳи-ҳи...

Ғиёс ака бошини кўтариб қичқирди:

— Ҳой, бор бўлгурлар, қўйсаларинг-чи. Тағин ҳазилларингдан ўт чиқиб кетмасин. Ҳазилнинг тағини зил, дейдилар.

Бу маҳалда Тўра билан Камола олишиб, бир-бирларини суришиб ариқ бўйига яқинлашиб қолишган эди. Ғиёс ака ўрнидан оғир туриб тағини бир марта, қўйинглар, дегунча, иккаласи қучоқлашганча шалоп этиб сувга йиқилишди.

Гиёс ака ўрнидан туриб кетди.

— Ҳазилларинг бор бўлсин!

Қамола чаққон ҳаракат қилиб сувдан чиқди. Шунча ҳаракат қилса ҳам, унинг қўлидан қаламтарошини ажратиб ололмаган Тўра: «Шошмай тур, сеними!» — деганича қирғоқдаги ўтларни ушлаб чиқа бошлади. Қамола эса, қиқирлаб: «Тутиб бўпсан, ҳи-ҳи...» деб ариқ бўйлаб юқорига қараб қочди. Тўра ариқ бўйига чиқди-ю, тўхтаб қолди.

— Раис бобомлар...

Шаҳар томондан ёлғиз салт отлиқ йўртиб келарди. У отда бир ёнига қийшайиб ўтирар, бу ҳолат ҳаммага таниш, ўрганиш бўлиб кетган, шунинг учун ҳам ҳамқишлоқлари уни узоқдан танир эди. Гиёс ака ҳам уни таниб пешвоз чиқди. Тўра хижолат тортиб, ариқ бўйида турганича, шалаббо бўлиб кетган кийимларини сиқа бошлади.

Раис бобо уларнинг ёнгинасига келиб отдан тушди, тўриқ йўргани ўз ҳолига қўйиб, дастурхон ёнига ҳорғин чўкди. Баъзи Соли оқсоқолга ўхшаган тенги-тўшларни уни Йўлдошвой, Йўлдош оқсоқол дейишади-ю, аммо кўпчилик унга «раис бобо», деб муомала қиларди. Шунга ўрганиб, одатланиб кетнишган...

Раис ҳам бугун, негадир, хафадек кўрнар эди. Одамларга бир нарса бўлганми, ўзи?

— Абдигиёс, ишлар қалай?— деди у сал мийиғида кулишга ҳаракат қилиб. Раис кимни чақирмасин, унинг исми олдига «Абди» қўшмасдан айтмас эди.— Чойдан борми, бир пиёла қуй.

Гиёс ака қора қумғондан зарангга чой қуйиб узатди. Раис бобо чойдан бир ҳўплаб, бошини чайқади.

— Шу дейман, қора қумғоннинг чойи бўлакча бўлади-да...— у устма-уст чой ҳўплар, ҳар ҳўплаганда «ҳа-а...» деб қўяр, тамшаниб бошини чайқар эди. Бу чой Гиёс акага ўрганиш бўлиб кетган. Шунинг учун ҳам раис бобонинг бу гапи уни таажжублантирмас, иссиқда, от устида юриб чанқаб келганидан, деб ўйларди. Раис бобо чойни ичиб бўлиб, зарангни Гиёс акага узатди.— Қалай, сигирларга сўна доримадими?

— Ҳозирча тинч,— деди Гиёс ака қора қумғондан зарангга чой қуя туриб.— Яқин орада чиқиб қолмаса деб қўрқяпман.

— Ёшлар бор, бир амаллар,— деди раис. Бунақа пайтда раис Гиёс аканинг тугма подачи эканини, унинг олдида ҳал бўлмайдиган ҳеч қандай муаммо йўқлигини,

у бор жойда сўна... борингки, бўри ҳам ҳеч гап эмаслигини таъкидлаб, унинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилар эди. Бугун эса, калтагина қилиб: «Ешлар бор, бир амаллар», деб кўя қолди. Нима гап ўзи? Нега Фиёс акани кўшмади? Фиёс ака буни сезиб, раиснинг юзига тикилди. У гапни чалғитиш учунми, нарироқда ҳўл кийимларини сиқаётган Тўрага қаради.

— Ҳа, Абдитўра, вой-бўй, уст-бошинг шалаббо-ку. Ишлар тузукми, ота ўғли? Абдикамол қани?

— Шу ерда,— деди Тўра ийманиброқ.

— Ҳа, майли, молларингга қарай турунглар бўлма-са. Абдигиёс аканг билан озгина галпимиз бор...— деди ранс.— Ҳа, айтгандай, Абдитўра, бу ёққа қара: анави тўриқ йўргани яланғочлагин-да, сувга олиб тушиб, бир ювиб ташла. Маза қилсин, бечора. Кўпикка тушиб кетди, жонивор. Совсин.

— Ҳўп.

Катталарнинг суҳбатидан қандай қилиб нарироқ бўлишни ўйлаб турган Тўра чаққон бориб тўриқ йўрганининг устидан эгар-тўқимини сидирди. Бечоранинг тўқимлари тердан сасиб кетибди. Шаҳарда очкиб қолганми, сувга тушса ҳам ариқ четидаги ўтларни чимдиб курт-курт чайнар, бошига, кўзига ёпирилган чивниларни қўриб, бошини, думини бетўхтов силкир эди. Тўра от устини бир сидра ювиб, сўнг қашлагич билан бўйинларини, ўмовини, қапталини қаший бошлади. Тўриқ йўрга боягидай ўт чимдмас, бошини силкиб, думини ликиллатмас, кўзларини юмганча роҳат қилиб жим турар эди. Тўра Фиёс ака билан ранс бобога кўз қирини ташлади. Ранс бобо ажриққа бемалол ёнбошлаб нималарнидир гапирар, Фиёс ака чўккалаганча... ҳаяжонми ё ўйчанми, ҳайтовур, тушуниб бўлмайдиган бир ҳолатда унинг гапларини жимгина тинглар, аммо гапларини Тўра эшитмас эди.

Йўргани яхшилаб ювиб-тараб бўлиб, ариқ бўйинга олиб чиқди. От сувдан чиқиши билан мириқиб силкинди, теварак-атрофга сув пуркалгандек бўлди. Пишқириб оёғи билан ер тирнаб кишнади.

— Жонивор, бирнаса жони кирди-қолди.

Тўра бундай қараса, ранс бобо билан Фиёс ака ўринларидан туриб бу ёққа келишаётган экан.

— Бир оз сабр қилинг, усти қурисин,— деди Фиёс ака.— Ҳозир эгар уриб бўлмайди... Уст-бошингизни ҳўл қилади.

— Вақтим борми қуришини кутиб ўтиришга. Абди-тўра, қани, эларни ол!

Раис бобо тўриқ йўрғага миниб, тизгинини қўлига олди-ю, Гиёс акага:

— Гап шу!— деди-да, отнинг бошини қишлоққа бурди.

Гиёс ака аста бошини қимирлатиб унинг кетидан қараб қолди. Раис бобо унга бир муҳим гап айтиб кетгани шундоққина билиниб турар эди.

— Камол келмадимиз?

Тўра елкасини қисди.

— Гап бундай, Тўра. Менинг зарур ишим чиқиб қолди. Мен ҳозир кетавераман. Подани аста ҳайдаб йўлга тушаверсанглар ҳам бўлади. Кун пешиндан оғиб қолди. Боргуиларингча кеч кириб қолади.

— Майли.

...Тўра Гиёс акани кузатиб қўйиб, молларни бир айланиб чиқди ҳамки, Камолдан дарак бўлмади. Нима бўлди экан унга? Ё Тўрани қўрқитиш учун бирор жойда биқиниб ётганмикан? Бекинса шуича вақт ётадимми?

Тўра Камоланинг ўзини бошлаб қўрқитмоқчи бўлди. Оёқ учида аста ариқ бўйлаб юқорига юра бошлади. У ҳар қадамда тўхтар, қалинроқ ўтлар орасига авайлаб қарар, сув бўйидаги толларнинг тагларини эҳтиётлик билан шитирлатмай очиб мўралар, тагин олдинга юрар эди. Бирор туп гиёҳ тагидан Камола қўққисдан чиқиб, «вах!» деб юбориши мумкин-да!

Тўра ўзини шунга тайёрлаб ҳушёрлик билан олдинга силжир, бир лаҳза тўхтаб атрофга қулоқ солар эди. Бир маҳал сувдан чалпиллаган товуш чиққандай бўлди. Тўра ўша томонга қулоқ солди. Сув яна чалпиллади. «Ҳа, мана энди қўлга тушдинг... Камолвой!» деб ўйлади Тўра. У лип этиб тол тагига беркинди. Шу жойдан туриб қўрқитади уни. Тол шохларини эҳтиётлик билан икки томонга айириб мўралади, бирпас ўзини йўқотиб, турган жойида оғзи очилганича қотиб қолди...

...Тўра орқасига бурилди, бўшашиб узоқлаша бошлади. Худди биров ўласи қилиб калтаклаб ташлагандай, оёқлари зил-замбил, кўтариб босишга мажоли йўқдай судраб босарди. Нима бу, тушимми ё ўнгимми? Нима бўлди ўзи?!

У сувотга келиб бирпас қаққайиб турди, хаёлни жамлади. Шунча уринса ҳам орқасига, ҳозир ўзи келган томонга журъат қилиб қараёлмади. Нима бўлди ўзи?

Шунча ўйлаб кўрса ҳам хаёлига бирор тузукроқ фикр келмади. Энди фикримни жамлайман деганида, ўйларни товуқ патларидай тўзғиб кетар, ҳамон аъзойи бадани қизиб сирқирар эди.

У базўр энгашиб қўлига таёғини олиб, мириқиб кавш қайтараётган сизирларни қўзғата бошлади...

Пода ёйилиброқ йўлга тушган маҳалда, нариги томонда — эгнига ўша қалин рўдапо фуфайка, оёғида эски оғир кирза этик, бошида боғичи тепасига қайтариб боғланган рангпар қулоқчини, қўлида таёғи — чеккага чиққан сизирларни қайтариб келаётган Қамолага кўзи тушиб қолди. У: «Наҳотки ўша бояғи Қамола бўлса!» деб ўйлади, бироқ қиз келаётган томонга ботиниб қараёлмади...

Иккинчи боб

Тўра тўриқ йўрғани сувга олиб тушиб ювабошлаганда, Ғиёс ака. нима гап, дегандай рансга ўғирилди. Ранс юмшоқ ажириққа ёнбошлаб бир оз сукут қилгач:

— Гап бундай. Абдиғиёс,— деди салмоқ билан,— сенга яна повиска бор...

Ғиёс ака чурқ этмади. У ўзинча тахмин қиларди: «...бир марта чақириб: «Кўзинг ярамайди», деб қайтарилган эди. Энди бу гап олиб кетишни аниқ. Павбат менга ўхшаганларгаки келибдим, демак...»

Улар худди устларига оғир тоғ қулаб тушгандай бир фурсат жимиб қолишди. «Мен ҳам кетадиган бўлсам, чорванинг аҳволи нима кечади?» деб ўйларди Ғиёс ака. Ранс бўлса: «Агар уруш шу зайл қаҳрига олаверса, мамлакат аҳволи нима бўлади? Уруш бошланганига мана энди икки йил бўлди. Ҳамма ер ҳам ўзимизнинг колхозимиздай... урушнинг асорати билинди-қолди. Барча ишга яроқли, билагида кучи бор йигитларимиз кетиб бўлди. Қолхоз иши хотин-халажга, менга ўхшаган чолу кампирларга, Тўрага ўхшаган бўғини қотмаганларга қараб қолди. Ҳали-замон булар ҳам аскар ёшига етиб... Охири бахайр бўлсин-да, ишқилиб...» — деб хаёл сурар эди. У чуқур тин олиб, ҳамма ўйини битта сўзга жамлаб айтди:

— Қийин!

— Ҳа, оқсоқол, чорвага қийин... — деб унинг гапига қўшилган бўлди Ғиёс ака. Унинг бу гапи бояғи ўйининг давоми эди.

— Э, Абдиғиёс,— ранс тутаклиб кетди,— ғалати гап-

ларни гапирасан. Чорвани жин урармиди? Анавиларга қийин,— сувда тўриқ йўрғани юваётган Тўрага ишора қилди у.— Ҳали ўқийдиган, билим оладиган маҳали. Пода кетида тезак босиб, чанг ютиб юришибди. Суяги қотмаган болалар-а! — У ёнбошлаганча бирпас хаёл суриб ётди. Ғиёс ака ҳам шу гапдан сўнг оғиз очиб бир нима демади. Бир оздан сўнг ранс тирсагига суяниб ўрнидан тура бошлади.— Гап шу, Абдигиёс, қишлоққа эртарақ қайтиб ҳозирлигингни кўравер. Мен кетдим. Яна урушдан кўчиб келган уч-тўртта оилани беришди колхозимизга. Уларга ҳам жой ҳозирлашимиз керак...

У отига мишиб йўртиб кетди. Ғиёс ака рансинг орқасидан қараганча бошини чайқаб ўйларди: «Бу бечора чолга ҳам қийин, жуда қийин. Еши бир жойга бориб қолган бўлса ҳам тиним билмайди. Юрт қатори икки фарзандини урушга жўнатди. Кенжаси Раҳимжондан келган қорахат қаддини букиб кетди, бечоранинг. Устига-устак, юрт ташвиши...»

Қуннинг тафти боягисидан қайта бошлаган, шундай бўлса ҳам ҳаво кишини лоҳас қиладиган даражада дим ва иссиқ эди. Шунинг учунми ё ҳалиги гапларнинг таъсирданми, Ғиёс ака қора терга тушиб кетган, ҳаловатини йўқотган, юрагининг аллақасидир билинар-билимас титрар эди. Ранс кетганидан сўнг у яна бир оз юмшоқ ажриқ устига чўзилмоқчи, ором олмақчи бўлди-ю, аммо ётолмади. У, сувот атрофида кавш қайтариб ётган, тикка турганча бир-бирини ялаётган сигирларни беихтиёр айланиб чиқди, ўзича нималардир деб гудранди. Ғиёс акани боядан бери кузатиб турган Тўра унинг тушуниб бўлмайдиган ҳолатидан ҳайрон эди. Ғиёс ака айланиб келиб, бояги ўзи ёнбошлаган ажриқ тепасида бир оз елкасини қашиб, нималарнидир ўйлаб турди-да:

— Тўра, ҳой Тўра!— деб чақирди.

— Лаббай...— дея қўлида ғижимланган кўйлаги, унинг олдига келди Тўра.

— Камол қани?

Тўра елкасини қисди:

— Ҳали ариқ бўйлаб юқорига кетувди...

— Гап бундай, Тўра. Менинг зарур ишим чиқиб қолди. Мен ҳозир кетавераман. Энди... сигирларни ўзларинг ҳайдаб борсанлар. Боргунларингча кеч кириб қолади.

— Майли.

— Эшакни олиб кел.

Тўра аста бориб ариқ ёқасидаги эски ўчоқ ёнида

кулга ағанаётган эшакни турғазиб олиб келди, эгар урди, сўнг устига илашиб қолган хашак-хушак ва чангларни тозалади. Фиёс ака шолча хуржунини эгар устига ташлаб, узангига оёқ қўйди. Тўра уни қўлтиғидан олиб, миндирди.

— Хўп, мен кетдим. Секин йўлга тушаверинглар. Тўра, хўп, дегандай бош силкиди. Фиёс ака эгарда бир томонга қийшайиброқ ўтирганча халачўп билан эшагининг бошини қишлоққа бурди.

Одатда подачининг улови қаттиқ юрмайди. Пода кетидан аста юриб ўрганиб қолганидан бўлса керак, йўл-йўлакай ўт чимдиб, одатдагидек бир-бир босиб келар, Фиёс ака ҳам шунга ўрганиб қолгани учунми ё хаёл билан бўлибми, эшагини кўпам қистамас эди. Гўё эгасининг вазни устига унинг оғир ўйлари ҳам қўшилиб босгандай сур эшакнинг бели майишиб, оёғини зўрға кўтариб босарди... Фиёс ака аҳён-аҳёнда: «Хиҳ, бор бўлгур», деб тақимини қимтиб қўярди.

Фиёс ака бош подачи. Камола билан Тўра унга ёрдамчи. У жуда дўлвор, гапирган гапига ўзи кулмай, бошқалар куладиган одам. Унинг энг қаттиқ сўкиши: «Бор бўлгур! Бой бўлгур!» холос. Шундан нарига ўтган эмасди. Ёши элликларга бориб қолган, содда, оққўнгил киши. Унинг баъзи соддалик билан гапирган гапларига, қилган ишларига ҳамма кулади. У бўлса парвойи палак. Бу гал унинг ҳарбийга иккинчи марта чақирилиши. Илгарини чақирганида, Ҳарбий Комиссарнатга каноп қоп орқалаб бориб, орқалаб қайтиб келди. Ҳарбийга яроқсиз деб топишибди. Кўзида трахома касали бор экан.

Уша аввалги чақирилиши эсига тушди шекилли, Фиёс ака аста мийиғида кулиб қўйди:

...Айни қиш, ҳаммаёқ оппоқ қор: дарахтларда, ўтлан ва жинғил шохларида оппоқ булдуруқлар осилиб турибди. Ҳаво очиқ бўлса ҳам, кун анча қаҳрли, аччиқ изғирин қулоқ ва бурунларни аёвсиз чимдир, ачиштирар эди. Аскарликка чақирилган йигитлар миниб олишган ридивон арава гичир-гичир қилиб шаҳарга кириб келяпти.

...Арава гилдираклари қор устида худди амиркон кавуш мисол ғарч-ғурч товуш чиқариб, шаҳар Ҳарбий Комиссарнати ҳовлиси ёнига келиб тўхтади. Йигитлар аравадан енгил сакраб тушиб, ҳовлига кириб кетишганида, Фиёс ака аравадан бир қоп юкни аранг кўтариб олди-ю, орқалаганча кириб келди. У бир зум теварак-атрофга

қараб ағрайиб тургач, ҳовли чеккасидағи дарахтга қопини суяб, ёнига ўзи ҳам чўққайди: ҳовли тўла одам, қий-чув, биров бировнинг гапига қулоқ соладиган эмас. Эшик олдидаги дарахтларга от, эшаклар боғланиб ташланибди. Фарзандларини кузатиб қўйишгами ё комиссиянинг қарорини ўз қулоқлари билан эшитишгами — ҳар қалай, чол-кампира, хотин-халаж ҳам келган. Баъзиларнинг кўзларида ёш... Ким ўғлининг бўйнига ослиб йиғлар, ким жигарпорасини ўтқазиб қўйиб нима-нидир куйиб-пишиб уқтирар, кимлар овқат олиб келишиб, йигитларни зиёфат қилишар эди. Ҳов анови чеккада гармошканинг авжи баланд: ёшгина қиз-жувонлар қандайдир русча ашулани айтишиб, ер депсинишиб ўйин тушиляпти... Бир рус йигит, хотини бўлса керак, ёш, оппоқ, сулувгина жувонни четроққа олиб чиқиб, бағрига босиб, бетўхтов ўпарди. Унга Ғиёс аканинг кўзи тушиб қолиб, юзини тескари бурди: «Бор бўлгурнинг уялмаганини қара!»

Аҳён-аҳёнда ичкаридан ҳарбий кийимдаги бир рус йигит чиқиб кимларнингдир исми шарифини айтиб чақирар, чақирилганлар тўполонда, қий-чувдан эшитишмаса ҳарбий киши тағин такрорлар, товуш берган йигитни ичкарига бошлаб кириб кетар эди.

— Абдирайим, у нима деб қичқиряпти?— деб сўради Ғиёс ака ҳалигина ўзи билан бирга келган йигитдан. Абдирайим нима учундир ҳаяжонда, у ёқдан-бу ёққа юриб махорка тутатарди.

— Камасияга чақиряпти,— деди у махорка қолдиғини бир чеккага отиб.

— Бизларниям чақирармикан?

Абдурайим ажабланиб бир қараб қўйди...

— Чақиради.

— Зийракроқ бўлиб тур, ука, беҳабар қолмайлик, тағин.

Абдурайим Ғиёс акага тағин бир қаради-ю, индамай юришда давом этаверди. «Атайлаб повиска юбориб чақиртириб келишадими-ю, ичкарига таклиф қилишмайдимиз? Ғалати гапларни гапирарди. Ҳазилми ё чиними?!»

Ғиёс ака хаёлга кетиб қолган экан, оғир қўл зарбидан ўзига келди. Бундай қараса— Абдурайим.

— Ҳа?— деди у ағрайиб.

— Туринг, чақириняпти.

— Ким? Қаёққа?

— Қаёққа бўларди? Ичкарига-да.— Абдурайимнинг товуши ўктамроқ чинди.

Ғиёс ака шоша-пиша, орқа-олдига қарамасдан да-рахтга суёқлик турган қопини орқалаганча ичкарига қараб юрди. Абдурайим ҳай-ҳайлаганча қолаверди...

Ғиёс ака - ичкарига кириб, бўғма каноп қопини гуп этказиб полга қўйганида, одамлар аввалига таажжуб билан бир-бирларига қарашди-ю, кейин юзларига табассум қўнди. Ғиёс ака ҳам ҳайрон бўлиб қолди: рў-парада тепакал бир ҳарбий киши оқ халат кийиб олган, жиддий, олдида қоғоз дегани уюлиб кетибди... нималарнидир қирт-қирт ёзиб ўтирибди. Унг томонда эса беш-олтита йигит, онадан қандай туғилган бўлса шундай—қип-яланғоч, оқ халатли бир врач аёлнинг олдида навбат кутиб туришипти. «Буни қара-я! Тагин аёл кишининг олдида...— Ғиёс ака уятдан шолғомдек қизариб кетди.— Мен ҳам ечинманми? Наҳот?!»

Теварак-атрофдагилар — ҳалиги яланғоч йигитлар, оқ халатли ҳамширалар унинг эгин-бошига, оппоқ деворга суяб қўйилган каноп қопига қараб пиқир-пиқир кулишар, аммо буни Ғиёс ака пайқамас эди. Аёлларнинг пиқир-пиқирини эшитиб эндигина бошини кўтарган бояги жиддий, тепакал ҳарбий кишининг нигоҳи Ғиёс акага тушди шекилли, ҳайрон бўлиб:

— Это что ешо?!— деди.

— Нима деяпти?!— деди Ғиёс ака атрофига аланглаб.

Рус тилини билмаслигини пайқаган ҳамширалардан бири Ғиёс акага яқинлашди. Татар экан.

— Қабчигиздоғи ний дия,— деб тушунтирди у Ғиёс акага.

Ғиёс ака қопига қаради. У ҳарбийга чақирилганини эшитиб, бир кун аввал Шарифа холага анчагина нон ёптирди. Шаҳарга бораману поездга ўтириб кетаверман, деб ўйлаган эди. Бунақа комиссияга тушишини туш кўрибдими?

— Нон,— деди Ғиёс ака тепакал ҳарбийга қараб.

Каноп қопдаги нон эканлигини эшитишиб, атрофда турганлар бирдан кулиб юборишди.

— Ох, артист! Ох, Чаплин!..— деди ҳалиги тепакал ҳарбий кулгидан ўзини зўрга тийиб.— Ну, ладно. Давай военный билет!

— Нима деёпти?— деб тагин ҳамширага қаради Ғиёс ака.

— Военный билетигизни беригиз.

Ғиёс ака этигининг қўнжидан уч-тўрт қават қоғозга ўралиб букланган ҳужжатларини олиб, ҳалиги ҳар-

бий кишига узатди. Очиб қараса: гижимланган колхоз меҳнат дафтарчаси-ю, йиртилган ҳарбий билет... Ҳарбий билетнинг ярмидан кўпроқ қисми йўқ. Ҳарбий киши ҳайрон бўлиб Ғиёс акага қаради:

— Это что?!

Ғиёс ака ҳамширага қаради.

— Бул ний дия?— деди ҳамшира юзида табассум ўйнаб. Унинг юзидаги табассум Ғиёс акага сал дадиллик бахш этди.

— Белат...

— Билет иканини била. Ёртиси қоя оннинг?

— Ҳа, ярмини?— деб ҳарбий кишига бир қараб олди Ғиёс ака. Кейин ҳадеб ҳамширага қарайвергани тортинибми ё эса, ўзи ҳам бир ўрисчалаб гапирай дедими, тутила-тутила тушунтириб кетди:— Бунн мен сандиқ четига қўйганский, тузукми? Сичқон ярмини мужиб кетганский, тузукми?..

— Что, что?!

Ғиёс ака тушунтиролмадим шекилли, деб ўйлаб қайтадан изох бера бошлади:

— Уртоқ начальник, сичқон кемирганский, панамайиш, мужиганский...

— Ладно, ладно,— деди тепакал ҳарбий жиддий. Афтидан ниҳоятда жаҳли чиққан, атрофдагилар кулай деса ундан ҳайиқишар, огизларини беркитиб тескари ўгирилиб олишган, фақат елкалари силкинар эди, холос. Тепакал ҳарбий Ғиёс аканинг билетини бир бошдан варақлаб кўра бошлади: унинг тепа қисми — туғилган йили-ю, исми шарифи ёзилган жойи йўқ эди. Бу ёгини Ғиёс аканинг ўздан сўрашга мажбур бўлди:— Фамилия?

— Отагизнинг эсми нечик?— гапга аралашди ҳамшира.

— Мамасоли.

— Ўзигизники?

— Ғиёс.

— Год рождение?— деди тепакал ҳарбий худди ҳамширанинг ёшини сўраётгандай унга қараб.

— Туғилган йилигиз?— деди ҳамшира ҳам ўз навбатида Ғиёс акага қараб.

Шу жойга келганда Ғиёс ака бир оз тутулиб қолди.

— Туғилган йилигизни сўрий.

— Абдалим билан тенгман,— деди Ғиёс ака, — ану, Кориздаги Абдалим бор-ку...

Ана холос! Кориз деган қишлоқ қаерда-ю, Абдалим неча ёшда? Бу ёгини энди ўзингиз билиб олаверинг!

Хуллас, Ғиёс ака комиссияга тушди, кўзи трахома деб топилиб, керак бўлсанг ўзимиз чақирамиз дейишгач, яна қопини орқалаб Қарқаралига қайтди. Шу-шу бўлди-ю, уни қишлоқдаги Бойзоққа ўхшаган баъзи шўх йигитлар «Ғиёс Мужиганский» деб атаб кетишди...

...Ғиёс ака кўк эшаги устида шу воқеани эслаб келаркан, у гўё ҳозир содир бўлаётгандай аъзойи бадани совқотиб, танаси жунжикиб, бир қимтиниб қўйди. «Ўтган гап ўтди-кетди. Энди бу ёғи нима бўлади?»

У онадан туғилиб эсини танибдики, умри шу пода кетида ўтиб келяпти. У фақат пода боқиш учун туғилган. Ғиёс акаси — подани, подасиз — Ғиёс акани тасаввур қилишолмайди ҳамқишлоқлари. Гўё бошқаларнинг, ҳатто ўзининг ҳам наздида бошқа иш унга ярашмайдигандай. Унинг учун қишлоқда подадан ҳам муҳимроқ иш йўқ. Негаки, қишлоқ аҳли молсиз яшай олмайди. Айниқса, ҳозирги кунларда! Уруш бўлаётган, озик-овқат танқис кезларда одамларнинг жонига ора кираётган нарса нима? Сут, қатиқ! Сут-қатиқсиз, қурт-ёғсиз тирикчилик қийин, жуда қийин! У боя: «Энди бу ёғи нима бўлади?» деганда, мана шуларни назарда тутган эди. Дарвоқе, бу ёғи нима бўлади? Камола билан Тўра подани эплай олишадими? Ғиёс аканинг ўринини боса олишадими, йўқми? Олди ёз, ҳадемай сўна деган бало чиқади. Ана унда бу бебош сигирларни бошқариш қийин. Жуда қийин!

Бу гал, албатта, уни аскарликка олишади. Фақат кўздан сал-пал сув оқишини ҳисобга олмаса, нима, у бошқалардан камми? Бир йигитдан қолишмайдиган кучи бор... Ё, Тўра билан Камоланинг ёнларига тағни бир одам қўшишларини илтимос қилиб кўрсамикан? Қимни? Ишга яроқли одамларнинг ҳаммаси далада, пахтада, бедада. Ҳадемай бугдой ўроқ маҳали ҳам келиб қолади. Ишчи қўли етишмайди. Давлатга галла керак. «Борди-ю... борди-ю, қишлоққа кўчиб келишган ўрисларнинг болаларини ёрдамчи қилиб олишса-чи? Масалан, ану чолнинг набирасини. Отинг қурмағур нима эди? Ҳа, Сергий! Ўзи ҳам пишиққина, чаққонгина югурдаккина...»

Ғиёс ака ўзининг бу фикридан худди ёмби топиб олгандай хурсанд бўлиб, қўрғонига яқинлашиб қолганини ҳам сезмади. Кулранг ҳангги ҳар кунги юриб ўрганган йўлидан тўғри боғ эшик томонга қараб кела бошлади. Боғ эшик паст, бунинг устига тор эди. Эшак тўғри ичка-

рига қараб йўл олди... Ғиёс ака пешанаси эшик тепасига тегиб, орқасига чайқалди-ю, тупроғи ўйнаб кетган бўсағага гуп этиб йиқилиб тушди. Яхшиямки, эғнида юмшоқ гупписи бор. Бўлмаса... отдан йиқилгандан кўра эшакдан йиқилган ёмон, дейишади. Хатойи азим бўлиши ҳеч гап эмасди-да!

Эшак Ғиёс акани эғар-тўқимига қўшиб сидириб, эшик олдига астагина ташлади-да, ем еб ўрганган охурига қараб кетди. Ғиёс ака шоша-пиша ўрнидан туриб, «Ҳа, бор бўлгур», деб уст-бошини қоқаётган маҳалда ичкаридан Шарифа хола югуриб-елиб чиқиб келди.

— Ҳа, отаси, нима бўлди?..

— Ҳеч нима бўлгани йўқ. Мен бир идорага бориб келай.

Шарифа хола ҳайрон бўлганича, эрининг орқасидан қараб қолди. Ғиёс ака эса, ҳалиги ёрдамчи бола ҳақидаги фикрни рансга тезроқ айтиш учун шошиларди...

Учинчи боб

Тўранинг хаёли жойида эмасди: «Наҳотки, шу бояги Камол бўлса!»

У Камола томонга ботиниб қараёлмаса ҳам кўнглидаги шу гап унинг хаёлини тўзғитиб юборар, фикрини бир жойга тўплашга ҳарчанд ҳаракат қилмасин, бари бир бу саволга жавоб топишдан ожиз эди. Иккиласи бир қишлоқда туғилиб, бир мактабда, ҳатто бир синфда аҳил, тотув, дўст бўлиб ўқишган бўлса-ю, келиб-келиб бугун, бир лаҳзалик тасодиф уларни ўрталаридаги олтинга ҳам бермас қадрдонликларидан жудо қилиб қўйса! Ахир хафа бўлмасинми? Шундай яхши дўстидан, сирдошидан-а? Албатта, хафа бўлади-да!

У Камоланинг қиз болалигини билар эди. Шундай бўлса ҳам улар бир-бирларидан ётсирамай, сен — ўғил, сен — қиз, демай ўсишган, шу бугун, кутилмаганда ўша эътиқодларининг чилпарчин бўлганидан, битта ажойиб дўстидан айрилиб қолганидан хафа эди.

У ўзини «Қамола қиз бола эмас», деб ишонтиришга ҳаракат қилиб, зимдан у томонга қаради: Камола эғнида қалин фуфайка, пахталик чолвор, оёғида оғир кирза этик, бошида боғичини тепага кўтариб боғлаб олган рангпар қулоқчин, пода кетида сас-садосиз, ўйчан келар эди. Тўра бу манзарани кўриб бояги ҳолатни эслади...

Тарвақайлаб ўсган тол тагида ҳозиргина сувдан чиққан Камола унинг кўз олдида гавдаланди. Онадан қандай туғилган бўлса шундай... «Во ажабо! Ҳали Камол қиз боламиди?!» Тўраннынг бошига дафъатан шу фикр келди. Унинг кўз ўнги қоронғилашиб кетгандай бўлди. Ўзига ўзи ишонмай, кўзларини қайта-қайта юмиб очди, кўз ўнгида ҳалиги сурат! Епирай!

Ана, ҳўл сочларин анчагина бўртиб қолган оппоқ кўкраклари устига ёйлиб тушган, бармоқлари билан тараяпти... Ўрмоқчи шекилли! «Бу рўдапо уст-бошлар, қўпол фуфайка, дағал кирза этиклар ичида шундай гўзал бадан яшириниб юрганмиди?!»

Нима бўлганини ўзи ҳам билмайди, дафъатан Тўраннынг аъзойи бадани қўрғошиндек оғирлашиб, дир-дир титраб, ўзини идора қилолмай қолди. У аста ўридан туриб, беихтиёр бир-икки қадам олдинга силжиди. Хаёлида фақат бир нарса ҳукмрон: «Камол қиз боламиди?!»

Тўра Камоланинг қиз бола эканини билар эди-ю, аммо унинг ўғил болаларча муомаласи, ўзини туттишно юриш-туришлари эътиқодига ўғил бола бўлиб сингиб кетган экани, у ҳамон битта саволни такрорлар эди, «Епирай, Камол қиз боламиди?!»

Тўра шундай хаёл билан беихтиёр силжий-силжий Камоланинг ёнига бориб қолганини сезмади. Тўсатдан унга Камоланинг кўзи тушиб қолди-ю, аввалига шошиб «вой!» деб кўкракларини бекитди, кейин жон ҳолатда бақирди:

— Кет! Кет!!

Товушининг аччиғини! Оламни бузиб юборай дейди-я! Нақ кўзларидан ўт чақнаб кетди. Тўрага худди шундай туюлди. У қизининг товушидан қаттиқ уйқудан чўчиб уйғонгандек, сапчиб кетди-да, бирдан ўзига келди.

— Кет деяпман, сенга!!!

Тўра Камола келаётган томонга ҳамон журъат қилиб қараёлмас эди...

...Тўра ўкинч билан тўла ниҳоясиз хаёллари, аҳён-аҳён қаеринидир жиз этказиб, қаеринидир қитиқлаб ўйнаган ва нима эканлигини ўзи ҳам тузукроқ англаб етмаган ширин ҳислари оғушида, подани ҳайдаб, қишлоққа кириб келганини сезмай қолди.

Одатда, қишлоққа яқинлашганида сизирлар илдамроқ юришади. Пода кетидан кўтарилган чанг худди ер бағирлаб сузиб юрган булутдай... одам одамни кўриб

бўлмас даражада тўзон кўтарилган. Ҳар куни қийқиришиб бир-бирларини туртишиб пода кетида хушчақчақ кириб келадиган Тўра билан Қамолаларда ун йўқ. Кўча бошига кириб келиши билан ўрганиб қолган баъзи сивирлар ўз қўраларни томон жадал йўл олишди. Бир тўп бола қий-чув кўтариб, чанг-тўзон орасидан ўз сивирларини қидиришар, топганларни эса, олдига солиб қувлашар эди.

Қишлоқ идорасига яқинлашиб қолншган маҳалда, тўсатдан ҳаммаёқ қий-чув бўлиб кетди: узоқда кимнингдир йиғлаб қочгани, кимнингдир уни қувлаб, қаргаб келаётгани кўзига элас-элас чалинди. Қочиб келаётгани — қишлоққа яқинда кўчиб келган Франтишек деган поляк бола, қувлаб келаётгани эса — Гийёс аканинг келини Зулайҳо хола эди. Бир тўп бола Зулайҳо холанинг кетидан кўча чангитиб чопиб келарди: баъзилари Франтишекни тутиш ниятида, баъзиларни эса томошанинг пайида. Франтишек ўзини сивирлар орасига урди. Зулайҳо хола қўлида таёғи, жағи тинмай қаргаб астойдил қувлар, болалар эса Франтишекни тутиб бериш ниятида сидқидилдан ҳаракат қилишар эди. Бир маҳал Франтишек қутулолмаслигига кўзи етди чамаси, қочиб келиб Тўрани пана қилди. Унинг яккалигини кўрибми ё бошқача бир меҳр уйғондими, Тўра уни багрига босиб Зулайҳо холадан паналади. Қўрқувдан кўзларни қиндан чиқаёзган Франтишек дир-дир титрар, жовдираб Тўрадан нажот истар эди.

— Нимага уряпсиз? Нима қилди бу бола сизга?— деб сўради Тўра шовқин-сурон солаётган холадан.

— Нима қилгани билан сенинг ишинг бўлмасин! Бу ёққа тур, ўлдираман!

— Ахир, тушунтирсангиз-чи?

— Қўйвор дейман!

— Сузмасини ўғирлапти...— деди бир қорамалоқ бола.

Дарвоқе, холанинг қўлида сузма халта, тупроққа тушиб кетган шекилли, бир томонни лой, огзидан оққан оппоқ сузма халта устидан тупроқ аралаш сизиб турар эди. Бирпасда одамлар тўпланиб қолди. Зулайҳо хола ҳамон жаҳл устида, кўчани бошига кўтарарди:

— Улар бўлсак ўлиб бўлдик буларнинг дастидан! Узимизнинг жулдурвоқилар етмаганидек...

Кўриниб турибдики, айб Франтишекнинг ўзида. Тўра уни нима деб ҳимоя қилсин? Уғирлик айб эмас десинми? Нимасига раҳми келади? У ўзи ҳам сезмаган

ҳолда Франтишекни ҳамон пана қилиб турар, Зулайҳо холага бермас эди. Унинг нимасига раҳми келди? Мусофирлигигами ё шунча одамнинг ўртасида ёлғизлигигами? Ҳар қалай, нимадир уни ҳимоя қилишга ундарди. У нима ўзи? Бунга Тўранинг ақли етмас эди. Ахир, бу Франтишек бечора қишлоққа ўзи келибдими? Уруш бўлмаганида у нима қиларди бу ерларга келиб? Ахир, у оч-ку! Оч бўлгандан кейин нимадир ейиши, тамадди қилиши керак-ку!

Тўра шуларни ўйларди-ю, буни дилидан тилига чиқара олмас, жаҳлданми ё ҳаяжонданми дир-дир титрар, миқ этмай Франтишекни пана қилиб турар эди. Зулайҳо холага ҳозир бирор гап уқтириб бўлмасди: бир ҳафта бўлди — эридан қорахат олди. Алам ўтида ўртаниб, кимни қоралашни, кимни қарғашни, кимдан ўч олишни билмай юрганди у. Аслида сузма баҳона. Бўлмаса унча-бунчага жаҳл қилиб ўтирадиган аёл эмасди...

Зулайҳо хола Тўрани айланиб ўтиб Франтишекни савомоқчи бўлди. Тўра бунга йўл қўймади. Кейин Зулайҳо холанинг лўлилиги тутиб кетиб, йиғи аралаш шовқин кўтарди:

— Келиб-келиб немисни ҳимоя қиласанми, жувон-марг!

— Бу бола немис эмас, хола!

Буни қарангки, Зулайҳо хола олиб келинган бир хонадон полякларни немислар, деб юрган экан. У жаҳл устида таёғини кўтарди. Тўра тап тортмади. Бу пайт идора томондан шовқин-суронини эшитиб раис бобо, Фиёс ака, яна уч-тўртта киши етиб келиб, жанжалнинг боиси нима эканлигини тушунолмай ҳайрон бўлиб туришганлариди, тўсатдан Тўранинг орқасига Зулайҳо холанинг таёғи шақ этиб тегди. Қаёқдан пайдо бўлиб қолганини ким билсин, ўртада Камола кўндаланг туриб қолди.

— Келинойин!..— унинг товуши аччиқ чиқди.

— Қоч нари, юзсиз!

— Келинойин!..

— Сен ҳали уни ҳимоя қиладиган бўлиб қолдингми, а? Ҳа, яшшамагур, битта боланинг онаси бўлай деб қолганинда... нимага бирга пода боқишиб юрибди, десам...

— Келинойин!..— Камола шундай деди-ю, кўзларига ёш олганча чопиб кетди.

Атрофдагилар бу гапни эшитиб, ҳайратдан қотиб қолишди.

Франтишек ҳамон Тўранинг орқасида дир-дир тит-

раб турар, Зулайҳо хола ҳали ҳам кимнидир чандиб, кимнидир қарғаб, шовқин солар эди.

Раис индамай келиб холанинг олдига кўндаланг бўлди:

— Келин, яхши эмас... Яхши эмас. Биламиз, сенга огир. Эрингдан келган қорахат, билсанг, бутун қишлоғимиз учун огир. Нима қилайликки, уруш экан...— деди у салмоқ билан. Шу топда унинг кўз олдидан ўғли Раҳимжондан келган қорахат лып этиб ўтди, томоғига нимадир тикилгандай бўлди. Огир тин олиб гапида давом этди:— Қишлоғимизда қорахат олган ёлғиз сенми? Сен Исонинг аччиғини Мусадан оляпсан, келин. Бу немис эмас, поляк боласи. Бу бечоралар ҳам уруш туфайли уй-жойидан айрилиб, тентираб юришибди. Ҳа, бола болалигини қилибди, оч. Шунга ҳам ота гўри қозихонами?

Зулайҳо хола раисга жавоб қайтаролмади. Аламига чидаёлмай қўлидаги таёғини бир четга зарб билан улоқтирдн-ю, уйга қайтар экан, уввос солиб йинглаб юборди. Ғиёс ака келиннинг аҳволига раҳми келдими ё кечагина қорахат келган укаси эсига тушдими, кўзларига жиққа ёш олиб: «Ҳа, келин бор бўлгур», деб бошини чайқадн. Раис бирпас индамай турди-да, бу аёлга ҳозир осонликча гап тушунтириш қийин, деб ўйладими, елкасини қашинганча, идора томон кетди. Унга Ғиёс ака ҳам эргашди...

Тўра Франтишек билан болалар қуршовида йўлга тушди. Бечора ҳали ҳам ўзини босолмас, нимжон ва камқувват гавдаси титрар, ҳадеб ялтоқланиб теваракатрофига қарар, Тўрага қандай миннатдорчилик билдиришини билмас эди. Сал юрмасдан, ким етказа қолгани помаълум, Франтишекнинг отаси ўпкасини босолмай, ҳаллослаб етиб келди. Бечора чол қадди дол бўлиб қолган, ранги ўчиб кетган, шляпасини қўлига олиб тез-тез айлаантирар, нима гаплигини билмай, энтикар эди. Соқол босиб кетган заъфарон юзлариғимланган қоғоздек оппоқ. У келиши билан ўғлига бир қаради-да, қовоқ солиб, нималардир деди. Уғли нимадир деб гап қайтарган эди, у:

— Шалён¹,— деб битта тарсаки урди. Франтишек тағин Тўрани паналади. Чол воқеани сал англади шекилли, тепакал бошини эгиб Тўрага таъзим қилди, ғужирлаб миннатдорчилик билдирди. Тўра Франтишекни аста

¹ Тенгак.

отасига қараб итарди. Бечора чол таъзим қила-қила ўглининг елкасига бир туртиб, уйга бошлаб кетди...

Қий-чув билан овора бўлиб Тўра поданинг тарқалганини ҳам сезмай қолибди. У ўрнидан жилмай хаёлини жамлашга ҳаракат қилиб кўрди. Миясига ҳеч нарса кирмас, лўқиллаб оғрир эди. У бир-бир босиб уйга кетди. Камолаларнинг эшиги олдига яқинлашиб қолганида бирдан қулоғи тагида Зулайҳо холанинг товуши жараңлаб кетгандай бўлди. «...битта боланинг онаси бўлай деб қолганинда...»

Бу гап боя унча таъсир қилмаган эди. Қулоқлари шаңғиллаб кетди. Худди миясини нимадир пармалаб ўтгандай бўлди. «Бечора Камол! Бу гапга қандай чидади экан? Нимага унчаликка борди Зулайҳо келишпойи? Мени ҳимоя қилгани учунми? Ростданам, у мени нега ҳимоя қилди? Ачинганиданми? Ё, аяганиданми?»

Тўра уйларига шу аҳволда кириб келди. Битта хаёл унга маҳкам ёпишиб олган эди. «Нега Камол мени ҳимоя қилди. Аягани учунми?...» У шу алфозда, бир жойда қўним топмай, қош қорайгунча юрди. Нима қилишини билмасди. Ҳар куни бу маҳалда ўзи сигирларни оғилга олиб кириб боғлар, уларнинг олдига хашак ташлаб, ҳовлига сув сенар, кейин, ўйнагани кўчага чиқар эди. Бу ишларнинг биронтасини ҳам қилмади. Боши гувиллар, бугунги воқеалар кўзидан ҳеч нари кетмасди. У ҳовли ўртасидаги шийпонда бошига битта болишни қўйиб ётиб олди. Ойиси унинг бу кайфиятини чарчаганликка йўйди, безовта қилмай қўя қолай, деб гапирмади.

Бир оз муддат ўтгач, эшикдан қўшни Хадича хола гапириб кириб келди. «Ўтга кирган хотиннинг ўттиз оғиз гапи бор», деган сўз аслида шу Хадича холага айтилган бўлса керак. Уни қишлоқдагилар «Информбюро хола» дейишади. У: «Вой айланай, овсин...» деб гап бошласа бас, қишлоқнинг у бошидан кириб-бу бошидан чиқади-ю, ўзининг бу ерга нима учун кирганини ҳам унутиб қўяди.

— Вой айланай, овсин...— деб гап бошлади одатдагидек Хадича хола. Тўра уни кўпам ёқтиравермасди. «Бўлди, гапнинг халтаси очилди!» деб тескари ўгирилиб олди. Хола гапида давом этди:— Уруши бор бўлсин, овсин, Ғиёс акага ҳам повиска келибди-я! Кўзининг сувини оқизиб шу кишини ҳам олгандан кейин...

«Ғиёс акага повиска келибди!» Бу гапни эшитиб, Тўранинг юраги шиг этиб кетди. «Демак, Ғиёс ака кетар экан-да? Пода нима бўлади?» Тўра «пода нима бўлади?»

деганида, Фиёс ака ўйлаган маънода эмас, бу иш менинг бўйнимга тушиб қолмаса эди, деган маънода ўйлади. Чунки у сентябрда шаҳарга ўқишга кетгунича шу ишдан бир амаллаб бўшаб, бошқа бирор жиддийроқ юмушнинг бошини тутишни кўнглига тугиб юрар эди. Унинг назарида, бу ишда ўсиш қийин. Ундан кейин бу иш билан ном чиқариб ҳам, донг таратиб ҳам бўлмайди! Комсомолларнинг бир мажлисида: «Тўра билан Камола Фиёс акага ёрдам беришсин. Бу комсомол топшириғи. Ишнинг катта-кичиги бўлмайди. Бў ҳам халққа хизмат қилишнинг бир йўли», деб қўйишмаганидан кейин ноилж юрган эди-да. Нима, иш қуриб қоптимиз? Қолхозда мингта иш: пахта чопиғи, ўт ўриш, ақушник ҳайдаш, аравакашлик, тракторчиларга ёрдам... Ҳадемай бугдой ўроғи бошланади. Хирмон, комбайн, дегандек...

Бу фикр уни анчадан бери қитиқлаб юрган эди-ю, лекин уни шу бугун амалга оширмоқчи бўлганида мана бу гап чиқиб қолди. Фиёс ака кетиб қолса, бу фикрнинг раисга айтиб бўлармиди? «Олиб кетишса керак. Бу иккинчи чақириши. Аввалги чақиришганида: «Керак бўлиб қолсангиз ўзимиз чақирамиз»,— деб жўнатишган экан.

Тўра бундай хаёлини жамлаб қараса, Хадича хола ҳалиям гапираётган экан:

— Битта ўзи эмас шекилли, айланай овсинжон, Абдусамат тракторчи, иннайкейин ану Нусрат перма, иннайкейин Қарим жувозкашнинг ўғли...

— Вой ўлмасам, Фотиманинг ўғли-я?!

— Ҳа, айланай овсинжон...

— У ҳали ёш эмасми?— Салима холанинг қаеридир жинз этиб кетгандай бўлди, бўшашиб ер тандир устига ўтириб қолди. Чунки ўша Қарим жувозкашнинг ўғли Тўрадан ё бир, ё икки ёш катта эди. Эридан айрилгани етмагандек, ўғлига ҳам навбат келиб қолганини ўйлаган она бечора ич-ичидан зил кетди. «Тезроқ куз келиб, отам айтган ўша мактабга бора қолса, балки ўқийдиган болани олмасмиди?...» Унинг бу ҳолатини сезмаган «Информбюро хола» ҳамон жаврар эди:

— Вой, айланай овсин, эшитдингизми? Ану полак бола бор-ку, Прантишка деган. Ўша Прантишкани тушмагур Зулайҳоннинг осиклик турган сузмасини ўғирлаган экан, бирам бобиллаб кўчани бошига кўтардики, асти қўяверасиз. Нима қилсин, шўрлик. Эридан қоракат келганидан бери ўзини қўярга жой тополмай юрибди. Бундан қаранг-а, Прантишкани урмоқчи экан, ўғлининг билан Камола йўлини тўсибди. Вой, шўрим, кейин нима дебди

денг? Айланай овсин, сизга ёлгоп менга чин: «Ҳа, юзсиз, битта боланинг онаси бўлай деб қолганинда Тўраминан мол боқиб юргани уялмайсанми!..» дебди-я! Айланай овсинжон, ўғлингиз ҳам, ёмон кўздан асрасин, туфтуф, сухсурдек йигит бўлиб қолди-да!— деб маъноли қилиб кулди «Информбюро хола».

Тўранинг боши айланиб кетгандай бўлди: «Дарров бутун қишлоқ эшитибди-я! «Информбюро хола» омон бўлса, бутун қишлоқ эшитгани рост!» Кейинги гаплар унинг қулоғига кирмади. Аста ўрнидан туриб, кўчага чиқди. Атрофга қоронғилик тушиб қолибди. Ҳали болаларнинг кўчага чиқадиغان маҳали бўлмабди. Салдан кейин болалар кўчага чиқишиб «Оқ теракми, кўк терак», «Ботмон-ботмон» ўйнашар, уларнинг ўйини то оналари кўчага чиқиб ҳовлиларига ҳайдаб кирмагунча давом этаверар эди.

Тўра боши ғовлаб, қаёққа бораётганини ҳам билмас, хаёлида бугунги воқеалар палапартиш айланар, «Ғиёс бува аскарликка кетса, бу ёғи нима бўлади?» деган гап унга тинчлик бермас эди.

Бир маҳал, у ўзининг Камолалар эшиги олдида турганини пайқаб қолди, худди ўғирлик устида қўлга тушиб қоладигандай, шоша-пиша орқасига қайтди...

Тўртинчи боб

Ҳамма уй-уйига кириб кетгани учунми, чигирткаларнинг чириллаши-ю, аҳён-аҳёнда итларнинг вовиллашини ҳисобга олмаганда, теварак-атроф жим-жит. Тўра ўз хаёллари билан бўлиб уйларига яқинлашиб қолганида кўча эшиги ёниб этиб очилиб, ичкаридан кимдир чиқиб кела бошлади. Тўра уни юришидан таниди: ҳарбийдан яқиндагина ярадор қайтган Бойғози чўлоқ. «Бизникида нима қилиб юрибди?»

— Э, бўтам, қайда журсин?— деди у Тўрага яқинлашиб.— Жур, бастик шақириб жатир.

— Нимага?!

— Борганда билесин, марш!

Тўра елкасини қисиб, унинг кетидан эрганиди: «Нега чақиради? Нима иши бор экан? Ё... менга ҳам повиска келдимкан? Қанийди келса!»

У шундай хаёллар билан идора олдига етганини ҳам сезмай қолди. Идора деразасидан беш-олти кишининг қораси кўриниб турар эди. «Нимага чақиртирди экан-а?!»

— Киравер,— деб Бойғози чўлоқ оқсоқланганича

ичкарига кириб кетди. Тўра унинг кетидан нийманибгина эргашди-ю, эшик олдида қулоқчинини буклаб ушлаганча тик туриб қолди. Худди мактаб директорининг олдида тургандай туюлиб кетди унга.

Ўтирганлар бир муҳим масала устида гаплашаётган бўлишса керак, кирувчиларга аҳамият беришмай, гапларида давом этаверинди.

Ҳали ташқаридан ичкаридаги одамлар озгинадай кўринган эди. Анчагина экан, ҳаммаси раиснинг оғзинга тикилиб ўтирибди. Шишасининг синган жойига қоғоз ёпиштириб қўйилган ўртадаги ўпинчи чироқнинг хира нури одамларнинг юзларинигина ёритиб турар, кетмакет чекилаётган нахорка тутуни буралиб-буралиб шифтга ўралар, сал нарироқдаги одамни даъфатан таниб олиш анча мушкул эди. Бир оз кўзи ўргангач, Тўра девор ёнига тақаб қўйилган узун ўрнида қатор ўтирган кишиларни таниди: Гиёс ака, Шусрат ферма, Абдусамат тракторчи, Қарим жувозкашнинг ўғли Розик... Ҳамма ўйчан, ишдамай ўтирибди, Розикнинг кўзлари чақнайди. Қарашларида ўзининг аскарликка чақирилганидан фахрланганшамо бир кайфият бор.

«Демак, Информбюро холаининг гапи тўғри экан,— деди Тўра ичда.— Наҳотки, Гиёс акани ҳам олишса?! Наҳотки, Розикни чақиринса-ю, менга индашмаса? Ахир у кечагина кўча чапигитиб мен билан бирга ўйнаб юрган бола эди-ку?»

Тўраининг хўрлиги келиб кетди. Розикни чақиринса-ю, бунга индашмаса! Ораларида ё бир, ё икки ёш фарқ бор холос. Ё... эҳтимол, буни ҳам чақирингандир... «Қошки эди шундай бўлса! Борди-ю, унақа бўлмаса-чи? Тағни шу поданинг кетидан чопқиллаб, чапг ютиб юравераманми? Бошқа иш қуриб қолибдимми менга? Мана шу гапларимни ҳозир кўпчиликнинг олдида раисга айтсам-чи? Бари бир айтаман!..»

Шу гапларни кўнглига тугиб турганда, раиснинг кўзи унга тушиб қолди.

— Ҳа, Абдитўра, келдингми, ўғлим? Бирпас кутиб туратур,— деди-да, энгашиб бош бухгалтерга гап уқтира бошлади. Раиснинг нима ҳақда гапираётгани Тўраининг қулоғига кирмас, мияси турли-туман ўйлар оғушида зирқираб оғрир эди. Бир маҳал у раиснинг ишораси билан Розикнинг ёнига бориб ўтирди. Хаёлини бир жойга тўплаб, бўлаётган гапларга бундоқ қулоқ солган эди: «Чеканка, сув, беда, ўроқ, чопиқ...» деган узук-юлуқ гапларни илғади.

— Омборчига наряд бер: ҳарбийга жўнайдиганларга дон-дундан ёрдам қилсин,— деди раис товушини бир баҳя кўтариб.— Қанчадан берамиз?

— Ун килодан бўлса, етар...

— Беш килодан!— деди раис қатъий.— Етади. Ҳали далада ишлаётганларнинг иссиқ овқатлари бор. Уруш бўлаётган жойлардан кўчиб келаётган онлалар бор... Нима дединглар?

Ҳеч ким чурқ этмади.

— Бўлмаса гап шу. Ҳа, айтгандай, Бойғози, кўчиб келаётганларга жой нима бўлди?

— Бўлди, оқсоқол.

— Қаердан?

— Биреви Ғиёс оғанинг уйине ўрнасатин бўлди. Экинчиси Маҳкамбой устанинг кўрасина... Босқасина тагин бир жой табармиз.

— Топармиз эмас, топиш керак. Индинга олиб келамиз,— раис гапни тугатиб Тўрага бурилди.— Энди гап бундай, ўғлим. Ғиёс аканинг ҳарбийга чақиринибди. Подани ўзларинг эплаб тўрасизлар.— Тўра, «ана, айтмадимми», дегандай бир қимтиниб олди. «Бояги ўйлаб қўйган гапларимни айтсаммикан», деган ўйда бир оғиз жуфтлаб ҳам кўрди, лекин бўлмади, нидаёлмади. Раис ҳамон унинг оғзига қараб, жим турарди. Тўрадан садо чиқмагач, гапни давом этди:— Иккаланга қийин бўлар, тагин ёнларингга битта-яримта бола топиб берармиз...

— Энди бундан бу ёнга қийин бўлади,— деди Ғиёс ака. У бу гапни қийналиб, бўлиб-бўлиб айтди. Тўра бунни сезди, қаеридир жиз этиб кетди.— Шундай қилмасангиз бўлмас...

— Кимни ажратсак экан?— деб раис ўтирганларга савол назари билан қаради.

Ғиёс ака ўйлаб қўйган гапни айтишининг мавриди энди келганини пайқаб, «энди...» деб гап бошлади-ю, бу ёғини айтолмай чайналиб, мўйловини силади.

— Айтавер,— деди раис далда бериб.

— Шу... Ҳалиги Праштишка бору, ўша болани отаси билан бир гаплашиб кўрсангиз қандоқ бўларкан?

У боя подадан келаётганида анави Афанасенко бонинг Сергей деган ўғлини мўлжаллаб қўйган, бу фикридан ўзи ҳам хурсанд бўлиб кетиб, уни қачон раисга айтгунча шошилган, орада Франтишек можароси чиқиб қолиб бу гапни айта олмаган эди. Сергейнинг ўрнига Франтишекни айтаётганининг сабаби ҳам бор. Бунга ҳам-ма тушунмаса ҳам раис тушунди.

Одамларнинг эсларига Франтишек билан Зулайҳо хола ўртасидаги можаро тушдими, жим бўлиб қолишди. Бир маҳал Бойғози чўлоқ луқма ташлаб:

— Замеңателний никр,— деди хурсанд бўлиб. Аммо гапининг хирини ҳазилга айлантириб юборди:— Ўзингиз бўлганда ўрисшалаб жўлға солатин эдингиз-а, Му-жиганский оға.

Гур этиб кулги кўтарилди.

— Бу бор бўлгирга бир гап айтсанг ҳазилга олади,— деб гина қилди Ғиёс ака.— Мен ўрисчада сендан ўтол-ман.

Раис кулгидан ўзини аранг тўхтатиб, жиддий гап бошлади:

— Абдигиёснинг гапида жон бор,— деди у салмоқ билан. Одамлар жим бўлиб қолишди.— Полаклар битта хонадон, ўрислар учта, украинлар битта. Ҳаммасида ҳам жўжабирдек жон. Битта товуққа ҳам сув керак, ҳам дон деганларидек... кўчиб келаётганларни-ку, билмай-миз, ўрисларми, украинларми, полакларми?.. Йўлини қилиб, уларни ҳам енгил-елпи ишларга тортишимиз керак. Бўлмаса зеркиб қолишади. Шундай қилсак, бугунгидақа хижолатпазликлар ҳам бўлмайди.— Раис бир янгилик айтаётгандай, идорада ўтирганлар унинг оғзига тикилишиб турар, афтидан, унинг гапи ҳаммага маъқул бўлаётган эди. Раис буни одамларнинг юзларидан уқиб, гапида давом этди:— Кўчиб келганлар бошқа колхозларга ҳам тақсимланган. Билшимиз керак, улар нима иш билан шуғулланишяпти экан? Ҳар ҳолда, қараб ўтирмагандир-ов!

— Жуда тўғри!— деди Ғиёс ака ўзининг таклифи маъқулланганидан хурсанд бўлиб.— Прантишка ё ўн учда, ё ўн тўртда. Камол билан Тўрага озгина бўлса ҳам ёрдам қилади-ку, эш бўлади-ку. Отаси қоровуллик қилса ҳам...

— Ҳунармандмиш,— гапга аралашди Розик.

— Қанақа ҳунар?

— Ҳунардақа ҳунар-да... Анақа, лампа шиша қила-диган...

— Қаёқдан билдинг?

— Билганим йўқ, кўрдим,— деди Розик бўйинини чўзиб.— Бўш ишшадан қиларкан. Биттасини ярм кило жўхорига... Ойим ҳам биттасини олибди. Туппа-тузук...

— Ие, қизинг?

— Апанас чол патинка тикар экан...

— Ана,— деди раис қувониб.— Ишдан чиққан нўхта,

айнл, буйинчаларимизни тикиб берса ҳам ҳарна-да. Ҳам ўзи овунади, ҳам меҳнат ҳақи олади. Иннайкейн, буларни бир амаллаб пишиқчиликка плинтиришимиз керак. Уларни бизга ҳукумат ишониб юборган. Бундан кейинги озиқ-овқатини ҳам, тирикчилигини ҳам ўйлашимиз лозим.

Гап шу ерга келиб тақалганда одамларнинг унларинчларига тушиб кетди... Иўгон чўзилиб, ингичка узилай деб турган пайт. Қолхоз омборидаги бор дон-дун фронтга жўнатилган.

Ҳеч кимдан садо чиқмагач, ранс аста ўрнидан туриб, суҳбатга яқун ясаб қўя қолди:

— Ҳа, майли, ўйлашиб кўрармиз, бир иложини қилармиз. Абдитўра, бўлмаса эртага Прантишкани ёнларингга олинглар.— Тўра ҳайрон бўлгандай ерга қаради. Ранс уни тушунди.— Қандай қилиб кўндираман, демоқчисан-да, а? Ундай бўлса...— У мўйловини силаб ўйлаб турди-да, товушини бир баҳя кўтарди,—бошқаларга жавоб. Бойғози, Тўра, иккаланг қол.

Ҳамма гур этиб ўрнидан турди.

— Энди гап бундай,— деди ранс бошқалар чиқиб кетгач, Тўра билан Бойғозига.— Агар хўп десаларнинг, ўша кўчиб келганларнинг уйларига бориб хабар оламиз, гаплашамиз. Сен ўрисчага устасан, Бойғози, гаплашасан. Бир йўла Абдитўранинг ишини ҳам битирамиз. Бўптими?

— Бўпти?

— Қани кетдик, бўлмаса. Чироқни ўчир.

Уччаловни олдинма-кейин ташқарига чиқинди. Кўзлари чироққа ўрганиб қолганиданми ё ҳали ой чиқмаганиданми, кун анча қоронги эди. Олдинда ранс, ўртада Тўра, орқада Бойғози— таёғини тақ-тақ босиб келарди. У аскарликдан яқинда, чап оёғидан яраланиб келган. Унинг отаси колхозда машҳур чўпон, донгдор овчи. Ирс-келди овчи деса шу атрофдагиларнинг ҳаммаси танийди. Илгари у отасига ёрдамчи чўпон эди. Қайтиб келгач, бошқармага секретарь қилиб тайинланди. Ўзи хушчақчақ, ҳазил-мутойибага суяги йўқ. Аскарликка бориб унча-мунча русча гапиришни ўрганиб, ўзининг кундалик оддий гапларига ҳам беихтиёр русча қўшиб гапирадиган бўлиб келди. Баъзан русчани бузиб, ўзининг тилига мослаб, «ч»ни «ш» деб талаффуз қилишлари ярашиб туради. Шаҳардан узоқ, чекка қишлоқ учун шу ҳам катта гап. Ҳозир ранс уни бу ёққа бошлаб келаётгани ҳам шу русчани билиши туфайли эди.

Эски ҳаммомга яқинлашиб қолниганида раис орқа-
нга ўғирилди:

— Полакникидан бошлаймизми?

— Серовна,— деди Бойғози.

— Қизиталоқнинг боласи, яқинлашганингданоқ ўрси-
галай бошладингми?— деди раис кулиб. Тура билан
Бойғози мириқиб кулишди.—Қайси эшик? Қани, бошла!

Бойғози олдинга ўтиб, қоронгироқ бурчакдаги эшик-
ни таёғи билан тақ-тақ урди. «Ҳар қалай, ўрсларнинг
элини кўрганда, бу қизиталоқ, тақиллатди. Биз бўлсак
ўғри кириб бораверамиз», дея кўнглидан ўтказди раис.
Бойғози иккинчи бор тақиллатганда қўрқув аралаш бир
кастароқ товуш чиқди:

— Кто?

— Пан Дворжек, биз...— деди Бойғози овозини кўта-
риброқ.

Ичкарида кимдир гудранди, унга қандайдир аёл то-
зуши қўшилди. Уларнинг нима деяётганини тушуниб
бўлмас эди. Бир оздан сўнг эшик қия очилиб, кимдир
ийралади.

— Пан Дворжек очинг, бу бизмиз...

Эшик сал очилиб, пан Дворжекнинг тепакал боши
ўринди. У эшик олдида турганларни таниди шекилли,
ташқарига чиқди. Эгнида ранги билинмай кетган кўй-
рак, ўмизни кенг ўйилган ихчамгина нимча. Орқаси қора
белондан экан, ичкаридан тушиб турган чироқ шуъласи-
да йилтиллаб кетди. Шу маҳалда буларнинг келишини
сўтмаганиданми ё «ўғлим Франтишекнинг бугунги гал-
ласи туфайли келишди» деб ўйладими, негадир ҳаяжон-
га, қайта-қайта эгилиб, ёлворгандай: «Панэ, панэ» дер,
уларнинг юзларига шубҳа билан жавдираб қарар эди.

Пан Дворжек эшик олдида турганларнинг юз ифода-
ларидан, қарашларидан шубҳаланишга арзийдиган би-
рта орта аломат тополмади, кўнгли сал ўрнига тушгандай
бўлди.

— Как поживаем?— деди Бойғози жилмайиб.

Пан Дворжекнинг раисиз, серсоқол юзига ҳам та-
бассум кўнди.

— Пасибо...— деди чўзиб. Сўнг таъзим билан ичка-
рига таклиф қилди,— прошэн, панэ...

Бойғозилар ичкарига киришлари билан димоғларига
қандайдир бир ёқимсиз ҳид гуп этиб урилди. Дарҳол
раиснинг кўнглидан: «Шундай иссиқ ҳавода уйга тиқин-
иб ўтиришгани нимаси? Ҳавоси бузилиб кетибди-ку!»—
деган гап ўтди.

Уртада еттинчи чироқ порлаб ёниб турар, хона ичи анча ёруғ, бир чеккада қора декча вақиллаб қайнар, ундан кўтарилган қандайдир шўртанг ҳид ва буғ хона ичинини тутиб кетган эди. Раис зимдан хонадаги одамларга разм солди: тўрда, похол устида қоқсуяк бўлиб қолган, афтидан етмишларни уриб қўйган кампир бужмайиб ўтирар, унинг ўнг биқинида чамаси ўн етти-ўн саккизлардаги оқи оқига, қизили қизилига ажраб, балоятга етиб қолган бир қиз: қошлари камондай... сочлари калта қирқилган, орқаси билан бир бўлиб ёйилиб ётибди. Қоши, кўзи, сочи қоп-қора... Ҳайт десанг, учиб кетай деб турган оҳудай ҳуркак назар билан тикилиб турибди. Уртада ранги заҳил, аммо ҳали анча чайир (афтидан пан Дворжекнинг хотини), ўрта яшар аёл қайсарона боқиб, тик турибди. Франтишек, қўрқиб кетганидан бўлса керак, онасининг пинжигга тикилиб олган, кўзлари олазарак.

«Тағларига битта шолча керак экан. Ер зах, похолда ётиш қийин,— деди раис ичида.— Уй анжомлари ҳам ҳаминқадар экан...»

Эшикдан кираверишда, декча қайнаётган бурчакда турган оппоққина сирти гулдор тоғорачани, анави ёниб турган еттинчи чироқни, хўш, токчада турган иккита чамадонни демаса, бу уйда нима бор арзигулик? Ҳеч нарса олиб келолмабди, шўрликлар. Нимани ҳам олиб келсин. Дунё кўринганми кўзларига, жонларини асраб, шундоқ келаверишган-да! Ҳеч кимнинг бошига тушмасин бу савдо!

Раис хаёлидан форинг бўлиб бундай қараса, Бойгозининг кўзлари худди ўлжа кўрган бургутнинг кўзларидай ёниб, ҳалиги кампирнинг ёнида ўтирган қизга тикилиб турибди. Қўйиб берса еб қўйгудай. У Тўрага айёронна кўз қисиб: «Нармално!» деб қўйди. Раис бунини сезиб, аста томоғини қирди. Бойгозин ўзига келиб, раисга қараган эди, раис кўзларини шундай олайтирдикки, Бойгозин нигоҳини яширолмай қолди.

Пан Дворжек тахтадан ясалган узун курсини кираверишдаги дераза тагига қўйиб, меҳмонларни ўтиришга таклиф қилди:

— Прошэн, панэ...

Улар олдинма-кетин курсига қатор ўтиришди.

Пан Дворжек тўрда ўтирган қоқсуяк кампирга ишора қилиб:

— Матка,— деди. Сўнг унинг ёнидаги ҳуркак назар ташлаб турган қизни кўрсатди.— Дочурка... Кристинна...

Пан Дворжек меҳмонларга оила аъзоларини таништи-
тираётган эди.

— Пани Колосовская, Раила. Малжаж... Супруга,—
деди ўртада ҳамон қайсар боқиб турган аёлга қараб.
Аёл сал жилмайиб, ярим таъзим қилди.

Пан Дворжек лозим кўрманим ё бугунги хижолат-
пазликни эслатмаслик учунми, Франтишек ҳақида лом-
ним демади, таништирмади.

Ҳалиги ўзининг беадаблигини рансинг кўнглидан
чиқариш учун бўлса керак, Бойғози бурчакда қатор тур-
ган шишаларга нимо қилиб:

— Пан Дворжек...— «Сиз ичасизми?» дегандай то-
моғига чертди. Пан Дворжек дарҳол тушуниб илжайди,
сўнг шишалардан бирини қўлига олди. Шиша бўм-бўш
эди, уни айлантириб кўрсатиб, тушунтира бошлади:

— Штекло...— Кейин чироққа ишора қилди.—
Лампа...

Раис билан Тўра ҳайрон бўлиб турардилар.

Пан Дворжек, буларга тушунтиролмадим, шекилли,
деб ўйлаб, чўнтагидан бир қатим канои олиб шишанинг
тагини бир текисда тортиб боғлади, сўнг даҳлизга чиқиб
бир шиша керосин олиб кирди. Чўпга озгина пахта ўраб
керосинли шишага ботирди-да, ҳалиги шиша сиртидан
боғланган каноиға айлантириб текказди. Канои керосин-
ни сўриб олди.

Бойғозилар нима бўлар экан, деб диққат билан ти-
килиб туришар эди.

— Шпишки?— деди пан Дворжек атрофга алаңлаб.

Бойғози чўнтагини кавлаб чақмоқтош ва пилик олди.

— Не,— деди пан Дворжек бошини чайқаб. Сўнг
бир парча қуруқ қоғоз топиб, қайнаб турган декча та-
гига тиқиб ёндирди-да, шиша атрофидаги керосин синг-
дирилган каноиға яқинлаштирди. Канои лоп этиб, айла-
ниб ёна бошлади. Пан Дворжек шишани учидан ушлаб
авайлаб айлантириб турарди. Бир маҳал шиша чирс эт-
ди-ю, таги синиб ерга тушди, Пан Дворжек шишани
олиб келиб ҳалигиларга кўрсатди. Олмос ҳам бунақа
силлиқ, текис қилиб кесолмас. Кейин пан Дворжек, ток-
чадан алланарса олди. Ҳалиги шиша кенглигига мос-
лаштириб кесилган тунука кампарак экан. Ёниб турган
чироғини олди-ю, махсус мослама кампарақни чироқ
кампараги сиртидан жойлаб, устидан ҳалиги шишани
қўйди. Чироқ бинойидек ёнар эди. «Розиқнинг гапида
жон бор экан,— деб ўйлади раис.— Нима қилсин бечо-
ра, сабаби тирикчилик-да!»

— Вот, лампа...— деди пан Дворжек юзига табассум югуриб. Чироқ ёруғида, сийрак тишлари орасидан қипқизил тиллари кўришиб кетди.

— Дуруст,— деди раис ажабланиб.— Илгарн, ўз элида нима иш қилар экан? Сўрагин-чи, Бойғози?

Бойғози бу саволни бир амаллаб тушунтирган бўлди. Пан Дворжекнинг юзидаги табассум сўнди. У оғир тин олиб:

— Тоже... штекло...— деди.— Кракове, город Кракове. Хороший большой город... Жнайте?

Бойғози елкасини қисди. Пан Дворжек лабларини тишлаб, ачинганнамо бошини чайқади. Раис ўртада порлаб турган еттинчи чироқнинг сал қийшиқроқ, аммо йилтиллаб турган тиниқ шишасига ишора қилиб, Бойғозидан сўради:

— Ўзи қилганмикан?

Пан Дворжек бу саволни ўзинча тахмин билан тушунди.

— А, да, шам, шам...— деб кўрсаткич бармоғи билан кўксига нуқиди.

— Бўлмаса,— деди раис юзларида қувонч порлаб.— Мана шундай шишалар қилиб бериб турсин одамларимизга...

Бойғози бир амаллаб имо-ишоралар билан ранснинг фикрини унга тушунтирган эди, пан Дворжек афсус билан бошини чайқади.

— Удоволштвием, но... нет кварц... Ну, ну пешки, пешок...— деб энгашиб ердан бир сиқим тупроқ олиб кўрсатди. Улар пан Дворжекнинг «қилардиму, бироқ қум йўқ-да», деган фикрини тахминан тушунишди.

— Песок много, вон туда...— деб Кўктепа томонга ишора қилди Бойғози.

— Не,— деб бошини чайқади пан Дворжек.— Не такой... Шпетшалний пешок... Кварц...

Бойғози ўртада порлаб турган чироқнинг шишасини кўрсатди:

— Это из чево делал?

— Пробирка...

— Какой?

— Штеклянный...

Бойғози ҳамма гапни рансга тушунтирди: пан Дворжекнинг айтишича, бир хил шишаларни эритиб, ҳар хил шаклдаги буюмларни ясаса бўлар экан. Масалан, лабораториялардаги колбалар, пробиркалар, найчалар ясалган шишалардан. Улар озгина олов яллиғида ҳам эрир,

кейин хамирга ўхшаб ийланар, қолипга солиб, мис найчада пуфлаб, истаган шаклга келтирса бўлар экан.

— Мактабнинг кимё кабинетида синган, ярамай қолган шишалар кўп-ку,— деди Тўрага жон кириб.— Шуларни йиғиб келсак-чи?

Бойгози Тўранинг гапини пан Дворжекка тушунтирган эди, унинг чиройи очилиб кетди.

— Добрэ, жделаю...

Суҳбат тобора қизиб бораётганини, бу одамларнинг ёмон ниятда келишмаганини ҳис этган кампир, унинг ёнида ўтирган дўмбоққина қиз, ўртада индамай турган аёл ва Франтишекнинг чеҳралари анча очилган, ўзларини боягидан эркинроқ тута бошлаган эдилар. Бойгози ўқтин-ўқтин гап орасида ҳалиги оппоққина қизга ўғринча назар ташлаб қўяр, қиз эса бунни сезиб қимтинар, тор ва калта юбкасини тез-тез пастга тортиб, очилиб турган оппоққина бўлиқ болдирларини, сонларини яширишга ҳаракат қилар эди. Қизнинг бу аҳволига Тўранинг ҳам кўзи тушиб қолди-ю, аллақадери жиз этиб кетгандай бўлди. Гўё бир айб иш қилиб қўйгандай, дарров нигоҳини ундан олди. У қизларни ҳеч ҳам бунақа аҳволда кўрмаган эди-да! Қишлоқдаги қизлар бунақа ўтиришмайди. Шу сабаб бўлдики, нега эканини ўзи ҳам билмайди, унинг кўз олдидан Камоланинг сув бўйидаги бугунги қиёфаси лип этиб ўтди...

— Завтра, он принесёт,— деди Бойгози пан Дворжекка.

— Добрэ...

— Прантишкани гаплаш энди,— деди раис муддаога келиб.— Тўрага эш бўлармикан?

Бойгози тагин турли-туман ҳаракатлар билан раиснинг гапини пан Дворжекка тушунтира бошлади. Пан Дворжек бу гапга тушундимми ё тушунишни истамадимми, ҳаяжон ва шубҳа тўла кўзлари билан оила аъзоларига бир-бир қараб чиқди. Улардан садо бўлмади. Кейин у Бойгозига қараб елкасини қисди. Индамади.

— Майли, рози бўлмаса қистама,— деди раис.

Пан Дворжек уларнинг гапини, ниятларини яхши тушунмади чоғи, бир раиснинг, бир Бойгозининг оғзига тикилар эди.

— Ладно. Хайр,— деди Бойгози.

Раис бошини эгиб, унга миннатдорчилик билдирган бўлди.

Улар чиқиб кетишди. Пан Дворжек ҳайрон бўлганича қолаверди.

Ташқарига чиқиб, бир оз юришгач, ранс Бойгозига ўшқирди:

— Қизиталоқнинг боласи, аҳволи мушкул демайсан, Бойгози шошиб қолди. Гапни бошқа томонга буришга ҳаракат қилди:

— Уй-бой, оқсоқол-ов, қизини эмес, мен анав буришга турган тагарасини унатиб қолдим. Қурттова қуйувга дурис экен, сотса олар эдим.

Рансинг баттар жаҳли чиқди.

— Мендан сенларга насиҳат шу!— деди товушини кўтариб.— Булинган¹ элдан буюм олманглар. Узларнинг ҳам булинасанлар! Тушунарлими!

— Тусиникти, оқсоқол.

— Тушунган бўлсанг гап шу!— деди у олдинга тушиб.— Қани, Апанасникига бошла! Прантишкани кўндиролмадик чоғи, Сергийни гаплашамиз...

Афанасенко бобо билан гаплашиш пан Дворжекка қараганда анча осон ва енгил кўчди. Хуллас, Сергей эртага Тўра билан бирга подага чиқишга рози бўлгач, улар кеч хуфтонда уй-уйларига тарқалишди...

Бешинчи боб

Камола Зулайҳо холанинг ноўрин таъналарига чидаёлмай, чопқиллаганича уйларига кирди-ю, ўзини таппа каравотга отди. Кўз ёшлари юзларини ювиб кетган, ич-ичидан саратон нафасидан ҳам ўткирроқ оловли бир ўксик, алам отилиб чиқмоқчи бўлар, қиз бечора гўё ўша оловни ташига чиқаролмай тўлганар эди.

Боя сув бўйида Тўра билан бўлган тасодифдан у қаттиқ уялди. Шундай бўлса ҳам унга чидаса бўларди, чидади. Негаки, бу сирни иккаласидан бошқа ҳеч ким кўргани, сезгани йўқ. Зулайҳо холанинг кўпчилиги ўртасида қилган шаллақилиги-чи?! О, худонинг ўзи асрасин! «Нима учун орага тушиб уни ҳимоя қила қолдим?— деб ўйларди у.— Бир чеккада тура қолсам бўлмасмиди? Тўрани калтаклаётганини кўриб туриб-а? Йўқ!..»

Кейин у йиғи ва хўрсиниқ, иситма ва алам аралаш Тўрага нисбатан бу яқинлик ва ҳамдардликнинг ўзида қачон пайдо бўлганини, нима учун пайдо бўлганини эслашга ҳаракат қилиб кўрди. Эслаёлмади. Ўйлади-ўйлади, бари бир эслаёлмади. Кўзларида ёш, аъзойи бадани-

¹ Овора сарсон бўлган.

да ҳарорату, аммо мурғак қалбида бир галати нур йилт этгандай бўлди, бора-бора бу нур унинг қалбига аввал илиқлик, сўнг эса, чеҳрасига табассум югуртирди. Кўзларида ёшу юзларида табассум! Ажабо, бу қандай туйғу бўлдики, қоронғи дилига ҳаётбахш чироқ ёқса! Бу қандай туйғу бўлдики, кўзлари ёшга тўлиб турган бир сонияда юзларига табассум қўндирса!

Камола бу туйғуни тушунолмади. Унинг Тўра билан муносабати булоқ сувидай тиниқ, баҳор ҳавосидай мусаффо эди. Катталарнинг дағал муомаласи уларнинг бу булоқ сувидай тиниқ муносабатларига чўп ташлади, мусаффо осмонларига булут чиқарди. Айни замонда уларнинг шаффоф ва бокира муносабатларини яланғочлаб, ғариблаштириб кетгандай бўлди.

Эҳ, сиз катталар, катталар! Ҳамма бало ўзингиздан чиқади-ю, тағин ёшларга таъна қиласиз. Нима наф кўрасиз, бировларнинг беғубор туйғуси билан ўйнашиб? Нима барака топасиз, уларнинг тиниқ ва беғубор туйғусига, иффатига гард юқтиришга уриниб?..

Камола ўзининг нурли ўйлари билан қоронғи уйни ёритиб ётганида ташқаридан кимнингдир оёқ товуши эшитилгандай бўлди. У ўридан туриб қарамоқчи эди-ю, аммо оғриқдан оғирлашиб кетган бошини кўтаришга мажолли етмади. Эшнқдан кимдир киргандай бўлди.

— Камола!— бу оёқсининг товуши эди.— Нега чироқ ёқмай қоронғида ётибсан?

Ризвон келиноий ҳар кун ишдан қош қорайиб қолганида қайтар, бу маҳалда Камола ҳам келиб, уйларини супуриб-сидириб, чироқ ёқар, тандирга олов қўйиб, овқат тараддудига тушар эди. Бугун эса...

Ризвон келиноий жадалгина ечиниб, чироқни ёқди. Уй ичи ёришди. У каравот устида қизариб, бўртиб ётган қизини кўрди-ю, қўрқиб кетди. Дарҳол пешанасига қўлини теккизди, иситмаси қўлини куйдирай деди.

— Вой ўлмасам, сенга нима бўлди?!

Камоланинг юзлари қизариб, бўғриқиб кетган, чакка томирлари зарб билан урар, кўзларида ёш ғилтиллаб турар, онаси тағин бир оғиз гапирса йиглаб юборгудай аҳволда эди.

— Нима бўлди, гапирсанг-чи?

— Бошим...— деб ўпкасини босолмай йиглаб юборди Камола.

— Ҳали бу кўргулик ҳам бормиди, шўрлик бошимга!

У Камолани ўраб-чирмади, бошини қийиқча билан қисиб боғлади-да, «босилиб қолар», деб уй юмушларига

қаради; самоварга олов ташлади, ярим косагина аччиқ ёвгон хўрда ичса ўзига келиб қолар, офтоб урган-да, деб овқатга тараддуд кўра бошлади.

У ҳамма нарсаини ўзи қилиши, ҳамма нарсага югуриши керак. Ўзи қилмаса ким ҳам қиларди? Эри Расул ака, мана бир ярим йилдирки, фронтда. Аҳён-аҳёнда бир хат келиб туради. Ленинградни ҳимоя қилаётган эмиш...

Қишлоққа почта келганда одамлар юрагини ҳовучлаб турадиган бўлиб қолган. Айниқса, раиснинг кенжа ўғли Қаримжон билан Зулайҳо холаининг эридан қорат хат келганидан буён аҳвол шу. «Қамоланиннг ўқиши жувонмарг бўлди. Қўчқорни ўзим ўқитаман», деб Қамоладан кейинги Қўчқор деган ўғлини бобоси шаҳарга олиб кетган. «Майли, ўқиса ўқисин, Қамола ёнимда бўлса бўлгани, унча-бунча оғиримни енгил қилиб туради-ку», деб Қўчқорининг ўқишига розилик берган эди Ризвон келинойи. Энди келиб-келиб сўянгани Қамола ётиб қолса, бу ёғи нима бўлади?

Ризвон келинойи шу ўйлар билан бўлиб, нима қилиб, нима қўяётганини ҳам билмас, назарида қилаётган ишлари уймаётгандай эди. Ҳа, айтгандай, сигири ҳали соғилмабди-ку. Челагини кўтариб бостирма тагига борди. Ола сигир ҳали боғланмабди. Ҳар кунги ем еб ўрганган охурни ёнида хашак кавшаб турган экан. У Ризвон келинойи челақ кўтариб келаётганини сезиб, чўзиб: «М-мм...» деб қўйди. «Сигирни ҳам боғламабди. Нима бўлди бу қизи тушмагурга!»

Ризвон келинойи минг хаёл билан сигирини соғиб бўлиб, тандир бошига олиб келиб қўйди-да, қозоннинг қопқоғини очиб хўрдадан хабар олди. Самоварга найраҳа ташлади.

Эшикдан Тўраниннг опаси Салима хола кечқурунги сутини олиб кириб келди. Салима хола билан Ризвон келинойи тенгқур, сирдош дугона, бирга ишлашади. Шунинг учун бўлса керак, иккаласи тегушик¹ олишади. Бунинг устига улар тақдирдош: иккаласининг эри ҳам бир кунда, бирга аскарликка кетишган, дарди бир. Салима холаининг уйи икки ҳовли нарида — Ғиёс ака билан унинг келини Зулайҳо холаининг уйи ажратиб турарди буларни. Салима хола бугун зарур ишлари борлигини айтиб, бригадирдан эртароқ рухсат олиб уйига келган эди.

¹ Сут алмашиш; бир кун Ризвон келинойи сутини Салима холага, бир кун Салима хола Ризвон келинойига олиб чиқиб беради. Шундай қилинганда сут, қатиқ баракалироқ бўлади.

— Ҳа, ўртоқжон, нима ҳаракат? Ҳорманг...

— Келинг, Салимахон,— деди Ризвон келинойи чеҳраси очилиб,— келинг. Ишдан келсам сигир ҳам боғланмабди, уй ҳам йиғиштирилмабди, денг. Камолангиз исит-малаб...

Салима холанинг эсига лоп этиб «Информбюро хола»нинг гаплари тушди-ю, индамай қолди.

— Офтоб урдими, шўрликкина боламни, қимир этишга мажоли келмай ётибди...— дея давом этди Ризвон келинойи куйиб-пишиб.— Шунга бир аччиқ хўрда қилиб берсам, зора тузалиб қолса деб...

Салима хола Ризвон келинойи гапини тугатишига ҳам сабр қилмай:

— Уйда ётибдими?..— деди-да, секин уйга кирди. Орқасидан Ризвон келинойи ҳам эргашди.

Камола бошини қийиқча билан маҳкам боғлаб олган, ҳарорати зўрлигидан қизариб-бўртиб ётарди.

— Ҳа, қизим, нима бўлди? Тобинг қочиб қолдими? Ҳечқиси йўқ, тузалиб қоласан, оппоқ қизим, — деб унга далда берган бўлди. Лекин кўнглидан: «Ёш бола нарса, Зулайҳо ўлгурнинг гапини кўтаролмаган бу», деган фикр ўтди. Шу топда, нега эканини ўзи ҳам билмайди, қизга нисбатан кўнглида бир илиқ нур йилт этганини, қандайдир меҳр уйғонганини ҳис қилди. Унинг қалбида уйғонган илиқлик, юзларида акс этган нур Камолага ҳам маълум даражада кўчган эди.

Салима хола Ризвон келинойига тасалли берди:

— Тузалиб кетар. Негадир бугун Тўравойингизнинг ҳам мазаси йўқ. Индамас бўлиб қолди. Ҳали ану Формбўйра кирган эди. Тўрангиз шу хотинни кўпам ёқтиравермайди, индамай кўчага чиқиб кетганича ҳали йўқ... Формбўйра бирам эзмаки...

Икки дугона чиқиб кетишди. Камола бу гапларнинг маъзини чақишга ҳаракат қиларди: «Демак, бояги ҳангомадан у ҳам хафа бўлибди-да!»

Салима хола олиб кирган сутини тандир бошига ўтириб олиб ўлчаб берди. Ризвон келинойи уни ҳозиргина соғиб келган сути устига ағдарди. Салима хола ҳамон ичида Зулайҳо холани койирди: «Ёш болага ҳам шундай дейдими? Ҳали бунақа гапларни эшитмаган-да, бирпасда ўзини олдирибди-қўйибди, шўрлик болагина. Эридан қорахат олган фақат сенми! Сузмангни ўғирлатган бўлсанг ўғирлатибсан-да!» У бу кайфиятини ташига чиқармади, гапни бошқа ёққа буриб юборди:

— Уруш тугамай тинчлик йўқ шекилли, ўртоқжон.

Аждарҳодай ҳамма парсаи домига тортяпти: бутун топган-тутганимизни беряпмиз, азаматларимизни беряпмиз. Тезроқ тугай қолсин, деб боримизни аямаяпмиз...

— Қачон тугаркин-а?— деди Ризвон келинойин ҳам оғир тин олиб.

— Ҳа, шунга ҳам шукур, ўртоқжон...— деди Салима хола Ризвон келинойинга тасалли берган бўлиб.— Худога шукур, уйимиз — ўлан тўшагимиздамиз. Баҳоли-қудрат ишлаб турибмиз. Ану келган пўлакларга ўхшаб уй-жойимиздан ажраб, тентираб юрганимизда нима қилардик?

— Ҳа-я, ўртоқжон.

— Минг қатла шукурки, эрларимиздан хат келиб турибди, кечкиб бўлса ҳам...

Уларнинг кўнгли анча таскин топган, асаблари хотиржам бўлиб, ҳозирги турмушларига шукрона айтадиган ҳолатда эдилар.

— Қуви пишдингизми, ўртоқжон?

— Қаёқда? Шу бугун йиғилиб қолган қатғимни пишиб оларман, деб келувдим. Кўрмайсизми энди...— деб Ризвон келинойин Камола ётган уйга ишора қилди. Гапи чўзилиб кетмасин дедими, Камола ҳақида лом-мим демасди.—Тезроқ қўлим тегиб пишсам, Болтавой солиқчига икки кило ёғ бериб қутулиб қўя қолардим. Югургани-югурган.

— Мен ҳам ҳали берганим йўқ,— Салима хола ўрнидан турди.—Ҳай, бир гап бўлар, уйга чиқай...

— Ҳай-ҳай, ўртоқжон, овқатим пишиб қолди-я!

— Бора қолай, Тўрангиз ҳам келиб қолгандир,— деди Салима хола ўғлидан фахрланганнамо.— Ану Бойғози чўлоқ ҳам йўқлаб кирган эди. Раис сўратган эмиш. Худога шукур, Тўрангизни ҳам катталар сўратадиган бўлиб қолди. Чиқиб билай-чи, нима гап экан?

— Бир пиёла чой ичганингизда бўларди-да,— деди Ризвон келинойин Салима холанинг ҳадеб ўғлини кўтариброқ гапиришидан сал ғаш келиб.—Чиқардингизда...

— Чиқа қолай. Овқати ҳам совиб қолгандир, болагинамнинг.

У пақирини кўтариб чиқиб кетди. Икки гапининг бирида: «Тўрангиз, ўғилгинам», деб фахрланиб гапириши Ризвон келинойининг кўнглида биллиар-биллимас ғашлик уйғотди-ю, бу ғашлик бора-бора шубҳага айланди: «Ё, Тўра билан иккаласининг ўртасида бир гап ўтдимикан? Улибдими, ҳали гўдак-ку...»

Ризвон келинойин дастурхон ёзиб, ярим коса-ярим косадан ёвгон хўрда олиб келди.

— Қани, туш қизим, гаримдори эзиб, ичиб ол исси-
фида.

Камола аста ўрнидан турди, даҳлизга чиқиб, юз-қў-
лини ювиб кирди-да, дастурхон чеккасига омонатгина
ўтирди. У негадир онасига тик қараёлмас эди. Ризвон
келинойн қизининг бу ҳолатидан ҳайрон бўлди.

— Ичақолгин, қизим, иссиғида. Нега бурушиб ўти-
рибсан?

Қизининг бу аҳволда ўтиришни кўриб, унинг бояги
шубҳаси говлай бошлади: «Йўғ-э, ёш бола-ку ҳали...»,
дейди бир ўйи. «Сен ўзинг Расулжон билан кўз уриш-
тирганингда неча ёшда эдинг? Жуда нари борганингда
ўн олти ё ўн еттида эдинг-да! Шу Камола ёшида! Нега
энди сенга мумкину қизингга мумкин эмас? Нега...»
дейди иккинчи ўйи.

У кейинги ўйидан чўчиб тушди. Камола ошнини ичиб,
ўрнига чиқиб чўзилди ҳамки, онанинг юрагини шу ўй
кемирар эди. Онанзорнинг қаеридир жизиллаб кетди.
Жаҳли чиқа бошлаганини сезиб ўзини босишга ҳара-
кат қилди.

— Ечиб ёт анави жандаларингни.

Товуши сал қаттиқроқ чиқиб кетганини Ризвон ке-
линойининг ўзи ҳам сезиб қолди. Камола онасига ялт
этиб қаради. Қизини хафа қилиб қўйишдан қўрққан она
сал юмшади.

— Энди қизим, кап-катта бўлиб қолдинг. Бу кийим-
лар энди сенга ярашмайди. Пастроқ матодан тикилган
бўлса ҳам, тунов кунги бобонг олиб келган кўйлакни ки-
йиб ол,—деб ўрнидан туриб сандиқни оча бошлади.
Камола ўрнидан итоаткорлик билан туриб фуфайкаси-
ни, пахталик шимини еча бошлади. Қалин фуфайка
ичида билинмас экан, Ризвон келинойининг кўзига қи-
зининг бўйи чўзилиб, кўкраклари бўртиб қолгандай
туюлди.—Мана, эрталаб ювиниб кийиб ол! Чит бўлса
ҳам енгилгина.

У кўйлакни ўзининг бўйига бир ўлчаб кўрди-да, де-
вордаги қозиққа илиб қўйди. Сўнг деразаларни барал-
ла очди, қизининг устига юпқагина кўрпа ёпди. Хуллас,
у анча вақтгача уй ичида ғимирсилаб юрди. Нима қи-
либ, нима қўяётганининг тайини йўқ, хаёли жойида
эмас, ётай деса ҳали барвақт. Шундай бўлса ҳам, кў-
чадаги болаларнинг товуши тиниб, баъзи жағи очик
итларнинг ҳуриши тинган маҳалда чироқни ўчириб ётди.
Бари бир уйқуси келмасди: Расулжон акасини ўйлади,
хаёли беихтиёр ўша ёшлик чоғларига сайр қилиб кетди.

Бир вақт негадир унинг кўз олдига Тўра келди. У аввалги ўзининг хаёлидан чўчиди-ю, кейин кўзларини юмди. «Ёмон бола эмас... Сухсурдеккина. Қош-кўзи қоп-қора, бетгачопар эмас...» Онанзорнинг қалбида орзуга ўхшаган аллақандай бир туманли туйғу пайдо бўлди. Бу нарса гоҳ туман ичида хиралашиб, гоҳ беғубор осмондай тиниқлашиб, гоҳ узоқлашиб, гоҳ яқинлашиб кўз ўнгига келди-да, бора-бора тушга уланиб кетди...

Қамола онасининг ингранаётганини эшитиб, ёстиқдан бошини кўтарди. «Туш кўряпти шекилли?» деб ёстиққа қайта бош қўйди. У боягидан анча ўзига келиб қолган, ҳарорати ҳам анча пасайган эди. Унг томонига ағдарилиб ётди, бўлмади, уйқуси келмади. У чап ёнига ағдарилиб ётмоқчи бўлган эди, ёнбошига нимадир қаттиқ ботди, қўли билан кўрпани сийпади, бундай қараса — қаламтарош! Тўранинг қаламтароши! Бояги сув бўйида тортиб олган... «У бу ерда нима қилиб ётибди? Э, боя фўфайкамни ечаётганимда чўнтагимдан тушган...»

Қаламтарош Қамоланинг кафтини чўғдай куйдирар, хаёли тутқич бермас, қаёққа ағдарилиб ётса ҳам, Тўранинг қиёфаси кўз олдига келар, унга бир зум ҳам тинчлик бермас эди. «У ҳозир нима қиляпти экан? Ухлаётгандир...»

Йўқ, Тўра ҳам уйгоқ эди. У ранс, Бойғози чўлоқлар билан пан Дворжекларникидан чиқиб Сергейларникига кирди. Улар Сергейни бир амаллаб подага чиқиш учун кўндирганларидан сўнг, хайрлашиб, уй-уйларига тарқалишди. У йўл-йўлакай, «Оқ теракми, кўк терак» ўйнаш учун кўчага чиққан болаларнинг олдига борди. Улар чувиллашиб Тўрани ўраб олишди. Бу пайт Тўранинг қулогига гап кирмас, болаларнинг орасидан кимнидир излар, бироқ у излаётган одам булар орасида йўқ эди. У ҳафсаласи пир бўлиб, уйларига қараб аста кета бошлади. Болалар қий-чув қилишиб орқасидан эргашишди, уни ўйинга қисташиб, ялинишиб, анча жойгача келишди. Тўра бўлса, гуё ҳеч нарса сезмагандай, бепарво кетаверди. Болалар уни ўйинга кўндириша олмагач, умидсизлик билан орқада қолишди...

У ҳовлиларига кирди-ю, ўртадаги супага солинган кўрпасига чўзилди. Салима хола ўғлининг тепасига келиб, унга бирпас индамай қараб турди-да, кейин:

— Овқатингни иситиб берайми, ўғлим?— деди.

Тўра тайинли бир жавоб айтмади. Салима хола ўғлининг бугунги кайфиятига тушунолмади. Унга бирор

гап айтишга ё ундан бирор гап сўрагани журъат қилолмай, бошида бир оз индамай турди. Тўра у ёнидап-бу ёнига ағдарилди. У ўғлига халақит бергиси келмай, оёқ учида аста юриб уйига кириб кетди.

Тўра ёлғиз ўзи супада ётар, хаёллари палапартиш, тутқич бермасди. Кўз ўнгига гоҳ Фиёс ака келади, гоҳ раис; гоҳ Зулайҳо хола истеҳзо билан қаҳ-қаҳ уради, гоҳ Фрайтишек кўз ёшларини оқизиб мугли термлади. Бир маҳал унинг кўз олдига — чароғон хонада кекса бувисининг пинжига кириб кетган, қош-кўзи қоп-қора, қисқа юбкасини тортқилаб, оппоқ болдирларини, сонларини беркитишга уринаётган пан Дворжекнинг қизи Кристина келди. У ҳам аста-секин туманга айланиб, ўрнида бугун сув бўйида кўргани — Камоланинг қисфаси пайдо бўлди. Тиниқ ва чароғон!..

Тўра уҳ тортиб, чап томонига ағдарилди. Ичидан ҳовур чиқиб кетгандай бўлди. Чалқанча ётди. Ҳаммасини унутишга ҳаракат қилиб, хаёлини жамлаб юлдуз санай бошлади. «У-ҳў! Юлдузлар бугун бунча чароғон! Ҳар кун шундай чароғонмиди улар? Бир, икки, уч, тўрт...» Бир маҳал юлдузлар орасидан чароғон бир тасвир — Камоланинг сув бўйидаги ҳолати кўрилиб, у ҳисобдан адашиб кетди. Қайта санай бошлади: «Қизинқ, бу нима ўзи?» Тўра сира ҳам бундай аҳволга тушмаган эди-ку?

«Бир, икки, уч...»

Олтинчи боб

Камола ўзини кечагидан бугун енгилроқ ҳис қилди. Кеча у подага ўзини ёмон ҳис қилгани учун чиқмаган эди. Бугун эса...

Кичкина қишлоқнинг шуниси ёмон-да. Яхши гап ҳам, ёмон гап ҳам бир зумда тарқалади-кетади. Хотинларнинг қулоғига бир гап бориб етмасин. Етдими, бас, у қишлоққа телеграф хабаридан ҳам тезроқ ёйилди деяверинг!

Кеча кечқурун Ризвон келиноғи ишдан қайтиб келди-ю, аламига чидаёлмай Камолани роса койиди. Оғзига кучи етмаган Зулайхони чиқиб бир болай, деганди. Тўранинг онаси: «Қўйинг, ўртоқжон, жаҳл устида айтган бўлса айтгандир. У ҳаммас, бу ҳаммас, эрининг алами...» деб уни зўрга раъйдан қайтарди. Кейин у инсофга келиб: «Бўлди, қизим, энди катта бўлиб қолдинг, пода боқини йиғиштир, ану устингдаги жанда-

ларингни ҳам ташла!.. Бошқа иш қуриб қолгани йўқ!»— деди. Хайрият, гап шу билан тамом бўлди. Ризвон келиннинг бошқа ҳеч нима демади. Эрталаб туриб, ишга отланиб, чиқиб кетди...

Қамола онаси ишга кетгандан сўнг, нима қилишини билмай, бир ўзи уйда каловланиб юрди. Бундай қараса, сигирларни подага олиб чиқадиган маҳал бўлиб қолибди. Қеча сигирларини подага оинси олиб чиқиб қўшган эди. Бугун-чи? Ўзи олиб чиқадими? Қандай қилиб? Одамларнинг кўзига қандай қарайди? У шу андиша билан нима қилишини билмай анча маҳалгача юрди. Олиб чиқмаса сигири подадан қолиб кетса, олиб чиқай деса уялса!

У шу андиша билан бир оз иккиланди, сўнг ойна олдига бориб у ёқ-бу ёғини тузатган бўлди. У устига янги чит кўйлагини кийганидан бери ўзини ойнага солмаган эди, ўзини таниёлмай қолди: у фуфайкаю пахталик шим, кирза этик кийиб юрган Қамолага сира ҳам ўхшамас эди. Пода кетидан юравериб, офтоб ялаган бугдой ранг юзлари бир оз тўлишгандай, ўнг ёноғидаги қоп-қора холи билан қуюқ қошлари илгарилари ҳам шундай кўзга ташланармиди, буни ўзи ҳам билмас эди. Устидаги чит кўйлагини ҳам кийганида бир оз эриш туюлгандай бўлувди, энди қараса, ярашибди. Жанда ичида юриб сезмаган экан, кўкраклари ҳам анча бўртиб қолибди. Кечагина қатқилаб ювиб, иккита қилиб орқасига ташлаб қўйган сочи илгари қалпоқ тагида юрганга сира-сира ишонгиси келмасди, бир оз иккиланиб турди-да, сигирни подага ўзи олиб чиқишга қарор қилди. «Нима, одамлар мени еб қўярмиди?» у қалбида жиндек ҳаяжон билан «ола»сини дарвозадан ҳайдаб чиқди. Қасдига олгандай «ола» ҳам дарвозанинг олдига чиқди-ю, чўзиб «мў-ў» деди-да, йўл четидаги сарғайиб кетган ажриқларни чимдий бошлади. Қамола дарвоза ташқарисига чиқишга мажбур бўлди. У «ола»ни сал нарироққа ҳайдаб сигирларга қўшмоқчи эди, дафъатан олди-дан Тўра чиқиб қолди. Қамола нима қилишини билмай, унга қараб жилмайди. Тўра ҳам бир оз ўзини йўқотиб қўйди, сўнг ўзига келиб «ола»ни олдига солди-ю, индамай ҳайдаб кетди...

«Бир ўзига қийин бўладиган бўлди... Қандай эпланди? Ёниёс ака йўқ, мен... Қийин бўладиган бўлди. Зерикади...» У шундай хаёл билан ҳовлига кирди-да, Тўрадан кўнглини узолмай, дарвозанинг тирқишидан мўралади. «Ана, Тўра подани ҳайдади. Фақат менинг «ола»мин

кутиб турган экан-да! Бечора... Ие? Анув сигирларни қайтариб югуриб юрган ким бўлди. Сергей-ку! Яхши бўпти. Яхши бўпти қўшиб олгани. Ҳар ҳолда, эш бўлади-ку...»

Камола пода кўздан ғойиб бўлгунча дарвоза тирқишидан қараб турди-да, нимага эканини ўзи ҳам билмай, бир хўрсиниб қўйди, кейин ичкарига йўл олди. Уини супурди-сидирди, эрталабки сутни ойиси тайинлагандай, ўчоққа олов ёқиб пишириб, катта, сирлик кўк кашкулга қўйди, бир оз совигач, томизғи солиб, устини ўраб-чирмади.

Унинг бошқа ишга қўли бормади. Каттагина ҳовли, бўм-бўш уйда бир ўзи—юраги сиқила бошлади. Кенг далада юриб ўрганиб қолган эмасми, уй унга зерикарли, айниқса ёлғиз одам учун диққинафасдек туюлиб кетди. Ҳа-да, катта уй, ҳаммаёқ сукунат, нақ ютиб юборай дейди. Ҳовлига чиқди. Зерикаслик учун нимадир қилиши керак эди: қудуқдан сув тортиб, ҳовлига юпқа қилиб сепди, кейин чиннидек қилиб супурди. Ўзининг ҳам баҳри очилгандек бўлди. Кечадан бери дадасига бир хат ёзишни кўнглига тугиб юрган эди. Қоғоз-қалам олиб деразанинг тагига келиб ўтирди. Қани энди, бирорта тузукроқ гап топилса? Қалам чайнаб анча ўтирди. Нима деб ёзсин? Бундоқ дадасига хабар қилгудек қишлоқда бирорта янги гап содир бўлмапти. Ўрнидан туриб ҳовлига чиқди. Идора томондан одамларнинг бақриб-чақриб гапирганлари қулоғига чалинди. Бориб дарвозанинг тирқишидан қараган эди, идора олдида турган бричка арава, унинг атрофида турган бир-иккита хотин-халаж, эркакларга кўзи тушиб қолди. Ғиёс ака ҳам Шарифа хола ҳам, раис билан Раҳбар опа ҳам шу ерда. «Нима қилиб туришибди улар? Э, эсим қурсин, ахир улар бугун ҳарбийга жўнашмоқчи-ку».

Камола бир-бир босиб, идора олдида борганини билмай қолди. Арава устига хашак ташланибди. Устида учтўртта тугунча. Одамлар арава атрофида гангир-гунгур гаплашиб туришибди. Аслида намланиб юрадиган кўзини ўқтин-ўқтин артиб Ғиёс ака турибди. Унинг бу одатини билмаган одам йиғляпти, деб ўйлаши турган гап. Ёнида Шарифа хола. Йиғидан кўзлари шишиб кетибди. Зулайхо холанинг аҳволни ҳам уникидан кам эмас. Лаблари пир-пир учиб, тез-тез нафас олиб, оз бўлмаса ўкириб йиғлаб юборай деяпти. Ахир Ғиёс ака унинг қайнағаси-да! Эридан айрилгани етмагандай... Энди бу ҳам бормиди?

Камола ҳам кўзига ғилт-ғилт ёш олиб, уларга тикилиб турган эди, елкасига кимнингдир меҳрибон қўли келиб теккандай бўлди. Угирилиб қараб, ўзини ўқитувчиси Раҳбар опанинг пинжида кўрди. Шу баҳона бўлдики, унинг кўзларидан ёш тирқираб кетди, ўзини босолмади. Раҳбар опа уни бағрига босиб, юпатган бўлди-ю, ўзининг кўз ёшларини қандай яширишини билмай қолди.

Қаёқдандир Афанасенко бобо билан Дворжек чол етиб келди. Арава олдига яқинлашиб нима дейишларини билмай, индамай туриб қолишди. Дворжек чолнинг қадди букилган, нимадандир ҳаяжонда, қўлидаги эски шляпасини тинмай айлантирар, қандайдир бир сўзни тинмай такрорлар, теварак-атрофдагилар унинг нима деяётганини тушунишмас, ўзлари билан ўзлари обора эдилар. Афанасенко бобо ҳам бричканинг шотисига суяниб хаёл сураб, тиш ёриб бир нима демас эди. Эҳтимол, у ҳозир душман қўлида қолган Украинани уйлар, эҳтимол, ўзи бошидан кечирган машъум кунларини хотирлар ва эҳтимол, ўша машъум кунларини мана бу ҳарбийга кетаётган азаматларга раво кўрмаётгандир. Эҳтимол...

Улар Нусрат ферма, Абдусамат тракторчи, Карим жувозкашнинг ўгли Розикларни кутиб туришган экан. Мана, улар ҳам тўрва-халталарини орқалаб келиб қолишди. Уларнинг кетларида ҳам бир-иккитадан хотин-халаж. Уларнинг ҳам кўзлари қизариб кетган. Ахир, осонми? Уларни ўйпагани жўнатишяптими? Фронтга жўнатишяпти-я! Айниқса, қорахат потирлаб келиб турганда... кўз ёши қилмай жўнатиш жуда оғир!

Розикнинг кўзи Камолага тушди-ю, дафъатан таниёлмай ағрайиб қолди. «Епирай, шу ўзимизнинг Камолами?» Ҳа, ҳақиқатан ҳам Камола йиғлаганда жуда чиройли бўлиб кетаркан. Ҳозир у фақатгина Розикнинг эмас, Абдусамат тракторчининг ҳам, Нусрат ферманинг ҳам хаёлини ўғирлаган эди. Гиёс ака эзгу орзусини яна хаёлидан ўтказди. «Аттанг, Маңсур ўғлим бўлганда Камолани келин қилган бўлардим!» Шарифа хола ҳам шунга яқинроқ хаёлда эди. Розикни тушмагур эса ҳали ҳам кўзини унда олмас, ололмас эди. Аввал кун аскарликка кетаётганидан қандай ғурурланган бўлса, ҳозир Камоладан узоқлашиб кетаётганидан афсусга тушган эди. «Нега шу вақтгача эътибор бермаган эканман-а? Зулайҳо холанинг гапида жон бор экан, етилиб қолибди!..»

Унинг хаёлини Бойғози чўлоқнинг қичқирғи бузиб юборди.

— Қани, жўлдастар, кенгсеге марш! Оқсоқол шақриб жатир.

У идора олдида турганларни ичкарига, раис буванинг олдида чорлар эди. Аскарликка жўнайдиган йиғитларнинг ҳаммаси бирин-кетин идорага қириб кетишди. Тўпланиб турганлар бири олиб-бири қўйишарди:

— Кўзидан сувини оқизиб Ғиёс акани ҳам олгандан кейин...

— Ҳа, шуни айтинг, овсин!

— Энди ким қолди кетмаган. Хотин-халаж қолди!

— Бу ергина ютгур Гитлер қурмасдан тинчлик йўқ шекилли?..

— Манавилари ортиқча...— деб Зулайҳо хола Дворжек чол билан Афанасенко бобога қараб қўйди.

— Вой овсин, ғалати гапларни гапирасиз-а,— деди Шарифа хола қизишиб. — Бу шўрликлар ўйнагани кептими? Уяси бузилгани учун тентирашиб юришибди-ку. Буларга ҳам 'осон тутиб бўлмайди!..

Боядан бери хотинларнинг гапига индамай қулоқ солиб турган Раҳбар опа гапга аралашди:

— Уқимаган бўлса ҳам, Шарифа янгам тўғри айтди. Булар ўйнагани келишган эмас. Ҳозир буларнинг ерларида фашистлар туришибди. Бошпана қидиришиб келинган. Жойимизда тинч-омон меҳнат қилиб турибмиз, нолисак уят бўлади, Зулайҳо опа.

— Нега нолимай. Мен буларни деб эримни бердим,— деб лабини бурди Зулайҳо хола. — Нега нолимас эканман. Тағин гапирасиз-а...

— Фақат буларнинг тинчлиги учун эмас, ҳаммамизнинг тинчлигимизни деб...

Зулайҳо хола жавоб қайтариш ўрнига йиглаб юборди. Ичкаридан раис ва ҳарбийга жўнайдиганлар чиқиб қолишди.

— Тушундинг-а, Бойғози, — деди раис ичкаридаги гапни қайта такрорлаб. — Буларни олиб бориб военкоматга топширасану раисполкомнинг ҳовлисига кириб, бизга ажратилган одамларни олиб келасан.

— Маъқул, оқсоқол.

— Майнабозчилик қилма, улар уруш азобини чекиб келганлар, кўнгли нозик одамлар...

— Есть, оқсоқол.

— Бўпти бўлмаса, қани аравага мининглар!— деди раис. — Кечга қолманглар!

Аскарликка жўнайдиغان йнгитлар Гнѐс ака бошлиқ ёпирилиб аравага чиқа бошлаганларида ўзи зўрға турган аёллар бирдан чувиллашиб йиғи кўтаришди.

— Бас қилинглар!— жеркиб ташлади раис. — Нимага йнглайсанлар! Бориши билан поездга ўтириб кетармиди. Булар комиссияга кетишяпти. Ҳали нима дейди, нима қўяди — худо билади...

Аёллар бирдан жимиб қолшди. Ўзини тўхтатолмаганлар оғизларини рўмоллари билан ўраб, кўнгиллари эзилиб, ичдан йнғлар, лекин қайноқ кўз ёшлари уларни ошкор қилиб турар эди.

— Қани, чув де, Бойғози!

— Есть, оқсоқол, — деди Бойғози. У ҳали ҳам ҳазилнинг пайида эди. — Нў-ў, пашол!

Арава ўрнидан жилди. Одамлар арава кетидан анча жойгача боришди. Қайтаётганида раиснинг кўзи Камолага тушиб қолди. Раис уни бу кийимда кўриб ўрганмаганиданми, аввалига ҳайрон бўлди-ю, кейин торти-ниброқ сўради:

— Ие, Абдикамолмисан?— деди у энгашиброқ. — Сал тобинг йўқроқ, деб эшитувдим. Қалай, энди тузукмисан?

— Шукур, — деди секин Камола уялиб.

— Қачон ишга чиқасан?

— ...

Камоланинг ўрнига Раҳбар опа жавоб берди:

— Бу Абдикамол эмас энди, раис бобоси, — деди у Камоланинг елкасидан қучиб. — Камола... Камолахон деган ширин қиз бу! Энди бу ширин қизга пода боқини ярашмайди, раис бобоси, бошқа иш қилади. Ўзига ярашадиганроқ...

Раис ҳам сал уялди чамаси, ичида ўзининг одатини ўзи қоралади. Қаранг энди, ноппа-нозаниндек қизга ҳам Абдикамол деб ўтирса! Шу яхшимми? Кечирим сўраш, умуман, раиснинг одатида бўлмагани учун индамай қўя қолди. Нима иш қилишини ҳам сўрамади. У идорага яқинлашиб қолганида, олдидан Дворжек чол тўсиб чиқди. Афтидан, рансга бир нима демоқчи бўлди шекилли:

— Пан пришедатель...— деди у қўрқиброқ. Кейин бармоқларини ўйнатиб. «Штекло, где штекло?» — деди. Ранс ҳеч нимага тушунмади. Қасдига олиб Раҳбар опа билан Камола кетиб қолишган эди. Ўзи эса тил билмайди. Бойғози чўлоқнинг қадри ўтди ҳозир. У нима деб жавоб беришини билмади чоғи, имо-нишора билан:

— Кечкурун... бечирим...— деди.

Пан Дворжек тепакал боши билан таъзим қила-қила уйига қараб кетди...

Раҳбар опа Камоланинг елкасига қўлини ташлаб, ўйлаиб келарди: «Бу уруш хотин-қизларнинг назокатини ҳам барбод қилди! Барбод қилмаган бўлса, мана бунга ўхшаган суҳсурдек бўй етган қизлар рўдашо устбошда юриб, «Абдикамол» деган исм орттирармиди? Уруш ҳамманинг асабини бузди. Агар асабини бузмаган бўлса, арзимаган нарса деб, Зулайҳо холага ўхшаган мўмин мусулмон аёл бошқаларни ҳақорат қилармиди? Қачон ниҳоясига етаркин бу лаънати уруш?! Бу шўрликларда нима айб? Айни ўқийдиган, айни ўйнаб-куладиган чоғи-ку! Бунинг ўрнига каттакон кирза этик кийиб, мол кетидан чанг ютиб юрса...»

Раҳбар опа ич-ичидан уҳ тортди.

— Ҳали нима учун раис бобонинг гапига жавоб қилмадинг, қизим?

Камола Раҳбар опанинг юзига ялт этиб қаради.

— Қайси гапларига?

Камола ерга қаради.

— Ишга қачон чиқасан, деганларига-да.

— Энди подага чиқмайман...

— Нега?

— ...

Раҳбар опа орада нима бўлиб ўтганини биларди, шунинг учун ишга чиқмаслигини ўзича тахмин қилди.

— Биладан, қизим...

Камола ҳайрон бўлиб Раҳбар опанинг юзига тикилди.

— Нимани?!

— Нима сабабдан подага чиқмаслигингни-да!

Камола қизариб кетди.

— Сен, уялма, қизим. Оғзига кучи етмаганлар нима дейишса дейишаверсин, — деди Раҳбар опа унга далда бериб. — Тўғри қиласан. Пода боқиш сенинг ишинг эмас. Лекин ишламасанг зерикиб қоласан. Бирор нарса билан овуншинг керак. Хўп десанг, мен сени мактабга жойлаштириб қўяман. Узинг ўқиган жойинг...

Камола юзлари ёришиб «қандай иш» дегандай, Раҳбар опанинг юзига қаради.

— Қанақа иш, демоқчисан-да, а? Масалан, пионер-вожайтийлик... Бешинчи синфга биркитиб қўяман. Уқаларингга қараб турасан...

— Қайдам.

— Ойинг билан ўзинг маслаҳатлашасанми ё ўзим айт-тайми?

— Ҳзим...

— Бўпти. Бўлмаса хабар қиласан-а? Хайр.

— Хайр.

Камола муаллимасини очиқ чеҳра билан кузатиб қўйиб, уйга кирди-ю, ўзини тамоман соғайиб кетгандай ҳис қилди...

Еттинчи боб

Қарқаралидан чиққандан сўнг тахминан уч чақирим нарида, қишлоқ билан яйлов орасида йўлнинг икки чеккаси буғдойзор бўлиб, йўл ниҳоятда тор эди. Подачилар шу ерга келганда сигирларнинг буғдойзорга уриб кетишидан эҳтиёт бўлишарди. Баъзи-баъзида колхознинг дала бригадири Соли оқсоқол шу жойда ҳозир бўлиб турар, биргалашиб подани бу ердан ўтказишиб қўяр эди. Ғиёс аканинг йўқлигини эшитган бўлса керак, у бугун ҳам ўша жойда, от устида кутиб турган экан. Пода яқинлашиши билан қамчисини ҳавода ўйнатиб қичқирди:

— Жадалроқ ҳайданглар! Ҳа, ҳайт! Икки ёнидан...

Тўра бир томондан, Сергей бир томондан таёқларини ҳавода ўйнатишиб қичқиришарди:

— Чу! Ҳайт!..

— Цоп! Ну, цоп!..

Сигирлар ариқ бўйларидаги ўтларни чимдишга ҳам улгуришмай икки ариқ ўртасидаги мой тупроғи ўйнаб ётган арава йўлини чангитганларинча олдинга шитилишар, орқада келаётган Тўра билан Сергейни чангдан таниб олиш мушкул эди. Соли оқсоқол отда олдинга тушиб, сигирларни бошлаб кетди... Бир маҳал буғдойзордан кенг, ёйиқ далага чиқиб олишганида Соли оқсоқолнинг кўзи Сергейга тушиб қолди.

— Ие, янги ёрдамчи қутлуғ бўлсин!

— Бир ўзим қолиб...— деди Тўра мингиллаб.

— Тузук, оёқ-қўли чаққонгина экан,— деди оқсоқол хурсанд бўлиб.

Тўра индамай йўлга тушди. Оқсоқол ҳам отининг бошини орқага бурди-ю, бир нима эсига келди шекилли, сал юрмай қичқирди:

— Тўра, ҳой Тўра!

Тўра орқасига ўгирилиб, Соли оқсоқол отининг

жиловини тортганча, ўзи томонга қараб турганини кўрди, секин унинг олдига қайтиб борди.

— Шу дейман...— деди оқсоқол ниманингдир хаёлига бориб. — Эртага арпага ўроқ тушади. Одамларимиз танқисроқ. Хирмонга қараб, ҳисоб-китоб қилиб турадиган бир одам керак. Қалай, ўтасанми?

— Пода нима бўлади?— деди Тўра оёғи билан тупроқ чизиб.

— Анавнингга ўхшаган ўрис болалардан йўқми? Биринкин кун ўргатардинг, эплаб кетишарди.

— Қайдам...— деди Тўра ўйланиб. — Топилади-ку, бироқ раис бобомлар нима дер эканлар?

— У ёғини менга қўйиб беравер, — деди Соли оқсоқол кулиб. — Сен болалардан тагин бир-иккитасини топгин-да, уч-тўрт кун ўргатгин. Хирмонга ўтганингдан кейин ҳам ўзинг ўқтин-ўқтин қараб турасан. Майлими? Уйлаб кўргин-а.

— Майли...

Бу айни Тўранинг кўнглидаги гап эди. «Бу бошқа гап. Ҳар ҳолда хирмон хирмон-да. Одамлар кўп... Муомала қиласан, кулишасан, бир оз бўлса ҳам кўнглинг ёзилади. Пода кетида юравериб диққицафас бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Болаларни қандай топдим энди? Франтишкани-ку, бир амаллаб кўндирарман, лекин Серёжа иккаласи эплай олмас. Айниқса, ҳозир. Ранс бобомлар тагин кўчиб келадиганлар бор, дедилар-ку. Ушаларнинг ҳам болалари бор бўлса яхши бўларди... Камола...»

Унинг хаёли Камолага келиб тақалди-ю, гўё ичидан офтоб чиқиб, чеҳраси ёришиб кетгандай бўлди, вужудини аллақандай ширин туйғу чулғади-да, беихтиёр жилмайди.

Одамнинг табиасти қизиқ, ҳаётида рўй берган яхши ва ёмон ҳодисага қараб, худди баҳор ҳавосидай ўзгариб туради: гоҳ чароғон, гоҳ булутли осмон мисол. Тўранинг шу тондаги кайфияти гоьтда кўтаринки эди. Негаки...

У ўзини шу лаҳзада катталардай ҳис қилди. Олдингига қараганда бошқачароқ бўлиб қолганлигини сездн. Кўз олдига Камоланинг ариқ бўйидаги қиёфаси келди... Эрталабки учрашувни эслади...

Ҳали офтоб чиқиб улгурмаган эди. Тўра ўрнидан апил-тапил туриб, тўғри Афанасенко бобонинг уйига бориб, Сергейни эргаштириб чиқди. Улар ҳар куни пода

тўпланадиган жойда одамлар сигирларини ҳайдаб чиқишларини кутиб туришарди. Тўранинг кўзлари Камолаларнинг дарвозаси томонда. «Кеча Ризвон келиноининг ўзи олиб чиққан эди «ола»сини. Ойимларнинг айтишларига қараганда, Камола касал бўлиб қолганмиш. Шунинг учун кеча чиқолмаган. Бугун тузук бўлиб қолгандир, чиқар...» У шу хаёлда турар экан, анчагина сигир тўпланиб қолганини сезмади ҳам. Унинг кўнгли, кўзи ҳамон ўша ёқда. У эса кўринмайди. Пода кетадиган маҳал ҳам бўлиб қолдики, ундан дарак бўлавермади. Одатда, Камолаларнинг «ола»сидан бошқа бировники бўлиб, ўз вақтида олиб чиқишмаса, кутиб ўтирмай подани ҳайдаб кетаверишган бўларди. Бугун жўнаш вақтидан анча вақт ўтиб кетди, у эса ҳали ҳам ниманингдир илинжида турар, Камолаларнинг дарвозасидан кўзини узмас эди. Бир маҳал дарвоза қия очилиб ёпилгандай бўлди. Юраги орзиқиб кетди. Кейин тагин дарвозаланг очилиб, ичкаридан аввал ола сигир, кейин, кейин... бошқа биров чиқди. Бу ким бўлди экан? Ризвон келиноининг ўзи деса, боя кетмонини елкасига ташлаб, ишга кетганини кўрганди. Тўра беихтиёр ўша ёққа қараб юрди: қайси кўз билан кўрсинки, таниёлмай қолгани — Камола экан. Устида бежирим қилиб тикилган кўк гулли чит кўйлак. Бошяланг, сочини иккита қилиб ўриб орқасига ташлаб олибди. Нақ тақимини ўпай деб турибди. Унг ёноғидаги холи, тимқора қошлари, иболи қарашлари уни мутлақо ўзгартириб юборибди. «Во ажабо! Шу ўзимизнинг Камолами? Нега бунча ўзгариб кетибди?»

Дафъатан уларнинг кўзлари кўзларига тушиб қолди. Камола жилмайди. Тўра худди билмасдан чўғ ютиб юборгандай бутун аъзойи бадани жизиллаб кетди. Нима дейишини билмай, аста «ола»ни олдига солиб ҳайдаб кета бошлади.

Камола бир табассум ҳадя қилди. Бу табассумдан унинг кўнгли тоғдай кўтарилди. Айни пайтда бир дайди фикр зарбидан ғариб бир аҳволга тушиб қолди. «Бу кўйлақда у пода боқинга чиқмайди!»

У бу фикри ва хулосасидан чўчиб тушди, ўзининг бир ноёб нарсасидан айрилиб қолгандай ич-ичидан ўртаниб кетди...

Шу аҳволда қишлоқдан чиқиб келаётганида Соли оқсоқолга дуч келди, унинг гапи, илтимоси кўнглини бир баҳя кўтаргандай бўлса, бу таклиф Камоланинг та-

бассуми каби дилини яйратиб юборди. Тўра пода кетида қарама-қарши хаёлларга фарқ бўлиб аста келар экан, ўша хаёлларнинг тафти билан унинг юзи гоҳ чарақлаб кетар, гоҳ тундлашиб қолар эди. У бошидан кечаётган ҳисларга сира ҳам ақли бовар қилмасди. Кечагина оддий кўринган нарсалар бугун негадир бошқа бир фазилати, бошқача бир қирраси билан намоён бўлар ва бу кўринишлар унинг кўнглида қандайдир шоирона кайфият уйғотар эди. Унингча, бугунги тонг бошқа тонгларга мутлақо ўхшамас, кайфиятига бунчалик фаол таъсир кўрсатган эмас эди. Назарида кун ҳар куни чиқади, тушлик пайти бўлади ва кеч киради. Бундан бошқа унинг кўзга ташланадиган жиҳати йўқдай эди. Бугун ҳамма нарса сеҳрли, ҳамма нарсада ўзига хос маъно бор.

Тўра атрофига разм солди. Қуёш терак бўйи кўтарилган бўлса ҳам, ҳали тунги салқин ўзининг ҳарир этагини Қарқарали яйловларидан йиғиштириб олишга улгурмаган, гиёҳларнинг баргларидаги зумрад шудринглар ҳали-замон офтоб тингига бардош беролмай буғга айланиб кетишини сезгандай, кўзчаларини жавдира-тиб мунгли боқишар, гўё нажот тилагандай болдирларга суйкалиб, кўз ёшлари билан почани ҳўл қилишар эди. Чиннидек мусаффо осмонда яна бир гўзал тонг отганидан миннатдор сўфитўргаю сарғалтоқлар ўзларида йўқ шод; пир-пир учишиб қанот қоқишиб, вижир-вижир сайрашади. Йўл чеккасидаги сарғиш тортиб қолган бошоқларини гўё саховатли қуёшга таъзим қилаётгандай... бўлиқ бошоқларини эгиб, бир текис чайқалиб турибди. Ундан тева-рак-атрофга кишини маст қилувчи муаттар ҳид таралади...

Қизиқ, Тўра бу жойдан деярли ҳар куни пода ҳайдаб ўтарди-ю, табиатнинг бу қадар дилбарлигини, шабнамнинг мунчоқ кўзга ўхшашлигини-ю, мунгли боқинини, осмоннинг чиннидек мусаффолигини-ю, сўфитўрғай ва сарғалтоқларнинг сеҳрли сайрашларини, сомоннинг кишини бу қадар маст қила оладиган ҳиди борлигини сезмаган-сезолмаган, билмаган-биллолмаган эди. Нима бўлди ўзи унга? Нега у энди теваганидаги ҳодисаларни тиниқроқ кўрадиган, чуқурроқ ҳис қиладиган бўлиб қолди? Нега?

Бу савол уни ҳозиргина эмас, аввалги кундан, юлдуз санаган кундан бери— осмондаги юлдузларни чароғон кўрганидан, кўнглини қандайдир, ўзи ҳам англаб етма-

ган сеҳрли илиқ ҳис чулғаганидан, дилини мавҳум, аммо ҳузурбахш бир нур ёритганидан бери қийнайди. Лекин у бунга ҳануз жавоб тополгани йўқ. Бундан қутулишга ҳарчанд уринмасин, ҳаракат қилмасин бу унинг қўлидан келмас эди. Бирпас подага овунган бўлади-ю, тагин ўша кайфият, ўша ўйлар хаёлини банд қилади...

У дафъатан юмшоқ шўрхок ерда келаётганини сезиб, сергак тортди. Бундай қараса, ялангликдаги жингилзорга келиб қолибди. Бу жой ҳар куни тушланадиган ердан анча чет, иссиқнинг қутурадиган жойи. Мабодо сигирларга сўна дорийдиган бўлса, улар тумтарақай бўлишар, бирорта паналайдиган соя жой йўқ эди. Дарҳол сигирларни қайтариш, Белариққа— сувга яқинроқ жойда ўтлатиш керак. У бир чеккада кесак отиб ўз куйи, ўз оҳангида юрган Сергейга қараб қичқирди:

— Серёжа!

Сергей унинг товушини эшмади чоғи, қайрилиб ҳам қарамади. Чунки офтоб анча тиккага келиб қолган, ҳарорат заптига ола бошлаган, унча-мунча товушни шўрхок тупроғу ҳарорат ютиб юборар эди. Тўра бор кучи билан тагин қичқирди:

— Серёжа!

Сергей бу ёққа қараб бир оз ағрайиб турди-да, қўлини пешонасига соябон қилиб:

— Чево?— деди.

Тўра таёғини ҳавода ўйнатиб ишора қилди:

— Гонн суда!— у шундай деди-да, сигирларни бир чеккадан Белариқ томонга ҳайдашга тушди. Сергей оёқ-қўли чаққонгина бола эмасми, у ёқдан-бу ёққа сигирларни ҳайдай бошлади.

— Цо-оп! Ну, Цоп!

— Ҳей, «цоп»га бало борми? «Ҳайт» дегин, «чув» дегин...— деди Тўра унга кулиб.

Сергей унга ағрайиб бир оз қараб турди-да:

— Ну ладно,— деб сигирларни қистай бошлади,— Цо-оп! Ну...

— Секинроқ!..

...Шаҳардан Қарқаралига келадиган катта арава йўлига яқинлашганда сигирларни ўз ҳолига қўйишди. Ҳарорат ўз кучини кўрсата бошлаган, иккаласи ҳам терлаб-пишиб кетган эди. Бу йўл ариққа анча яқин, мабодо сўна дориб қолса, тезда сувотга қараб ҳайдашади-ю, ариқ бўйидаги толлар тагида соялатишади. Ҳозирча бир оз ўтлагани маъқул.

Тўра жадал юриб поданинг олд томонига ўтди. Сигирлар тўхтаб ўтлай бошлади. Атроф жимжит. Сергей билан гаплашай деса тилини яхши билмайди. Иссиқ авжигга ола бошлаган, ҳалигина ўзлари келган томонда кумуш сароб каттакон денгиз мисол чайқалиб ўзига имлагандай бўлар эди. Йўл чеккасидаги янтоқлар худди занг босган симдай қовжираб ётар, чигирткалар орқа оёқларини силтаб сакрашар, саратоннинг тафтига бардош бера олмай, чириллашар эди. Бир сўфитўрғай осмонга чиқиб олиб, бир жойда қанот қоқар, бетўхтов вижирлаб сайрар эди. Ундан нарироқда қора калхат ўз санъатини намойиш қилаётгандай, қанот силкимай бир текис сузиб юрибди. Буларнинг ҳамма-ҳаммаси Тўранинг пазарида, хаёлида, кўз ўнгида. У таёғига суялиб турар, яна ўша шоирона кайфият уни чулғаб олган эди. Нимага эканини ўзи ҳам билмасди; негадир йнғлагиси келар, оҳ деса ичидан олов чиқиб кетадигандай бир аҳволда эди назарида. Бир маҳал куйлагиси, шеър айтгиси келиб қолди. Ўзинча шеър ҳам тўқиди:

Осмондаги бўзтўрғай,
Бўзламасанг на бўлғай...

Тўқиди-ю, ўзига ёқмади. Хаёлида бу қўшиқни қаердадир эшитгандай бўлди. Худди бировдан қолган ошни ичгандай, ўзидан-ўзи нафратланиб кетди. Ўзининг ёлғизлигидан, кўнглининг вайронлигидан хўрлиги келди. Бунинг устига дадажонини соғингани қўшилди... Ичидан хўрсиниқ келди, кўзлари намланди... Яна Камоланинг қиёфаси кўз ўнгида гавдаланди...

Бир маҳал кимларнингдир гангир-гангур гапидан, кулгисидан ўзига келди. Бундай қараса, Камолаларнинг ола сигирини қучиб, унинг бўйинини қашиб турибди. Худди айб иш қилиб қўйгандай қизариб кетди. Секин бошини кўтариб йўл четида тўхтаб турган бричка аравани, унда ўтирган беш-олти кишини, кимларнингдир кулишиб аравадан тушиб келаётганини кўрди.

Аравадагилар ҳарбийга чақирилганлар эди. Подани кўриб тўхташибди. Ғиёс ака аравадан сакраб тушиб, Сергейнинг олдига аста кела бошлади. Орқадан Бойғози қичқирди:

— Мужиганский оға, бир ўрисшалаб жиберинг ўғон.

Аравада қаттиқ кулги кўтарилди. У:

— Ҳазилнинг бор бўлсин,— деди-да, Сергейдан сўради.— Тўра қани?

— Во-он...

Ғиёс аканинг кетидан Розик, Бойғози чўлоқ, Абдусамат тракторчилар ҳам келишар эди. Тўра ҳам буларга қараб юрди. Ғиёс акани кўриши билан боядан бери ўзи тўлиб турган эмасми, унинг кўксига бошнинг қўйиб товушини чиқармай ўксиб йиғлаб юборди. Ғиёс ака шошиб қолди.

— Ҳой, боласи бор бўлгур, қўй, қўй, йиғлама. Дарров олиб кетаётгани йўқ-ку. Аввал камасия қилар экан...— деди кўзлари баттар қизариб.— Буни қара, боласи тушмагур, бағир босиб қолган экан-да...

Тўра Ғиёс акадан зўрға ажралди. Бу аҳволни кўриб, атрофда турганлар ҳам хомуш тортиб қолишди. Ғиёс ака белидаги чорсисини ечиб кўз ёшларини артди, раҳмдил товушда гап қотди:

— Ҳозирдан бошлаб сувотга ҳайдайвернинглар, ҳа, кун ҳам қизиб кетди, тағин ким билади, бир гап бўлиб қолса эпполмай қоласанлар...

Бу гапдан ҳалигина хомуш тортиб, кўзи намланиб турган Розик пиқ этиб кулиб, тескари ўгирилди. Бошқаларнинг ҳам юзига табассум югурди. Бойғозига гап топилди:

— Бу Мужиганский оғам армияга борганда-да, пода боқса керак,— деди кулиб.— Ул жақтаги сийирлер сизнинг «Ҳайт! Чу»нингизни тусунмейди. Мана Сергейдан «Цоп!» деювди ўйренип олинг...

— Чўп, дегани нимаси, бор бўлгур?

— Шўп эмас, цоп...— деди кулиб Бойғози чўлоқ.— Сўлайма, Серёжа?

Сергей кулиб ерга қаради.

— Бўпти, жўнадик. Кун қизиб кетди...

Улар Тўра билан хайрлашиб, аравага ўтиришди. Тўра билан Сергей арава кўздан ғойиб бўлгунча қараб туришди-да, кетларига қайтишди...

Зулайҳо холанинг сигири бирдан чўзиб «Мў-ў!» деди-да, безовта бўлиб, чопганича ўзини сигирлар орасига урди. Тўранинг бошига бир фикр яшиндай урилди: «Бошланди! Сўна!» Подага безовталиқ инди, бошқа сигирлар ҳам қимирлаб қолишди. Яхшиям ариқ бўйига яқин жойга олиб келишган экан. Тўра дарров сигирларни сувотга қараб қистай бошлади.

— Чў, чў! Ҳайт... Серёжа, давай!..

Сергей нима бўлаётганига тушунмай, бир чеккада ҳайиқиброқ, ҳайт десанг қочиб қолгудай бир аҳволда турар эди. Тўранинг ҳаракатини кўрганидан сўнг шунга тақлид қилиброқ, аммо кўрқа-писа, сигирлардан узоқроқда чопиб юриб қичқира бошлади:

— Ну-у! Хайт... Цо-оп!

Шу заҳоти бир сигир думини хода қилиб, бўкирганича сувотга қараб чангитиб чопиб кетди. Кетидан бошқа сигирлар ҳам эргашгандай бўлди. Улар ариқ бўйига бир зумда етиб келишди.

Сигирлар аллақачон етиб келишиб, сувга ўзларини уришган, огизлари кўпириб, бир-бирларига гал беришмай бўкиришар, бир жойда жим туришолмай думлари билан устларини қўришар, думларидан сачраган сув ариқ рошларига худди ёмғирдек сепилар эди. Тўра билан Сергей ариқ бўйида қаққайиб турибди. Гўё сигирлар ариқдан чиқиб қочиб қоладигандай. Сигирларнинг думидан сачраган сув уларнинг устларини шалаббо қилиб юборган, юз-кўзларидаги чанг сув билан қориниб лой бўлиб кетган эди.

— Ҳорманглар-ов...

Тўра билан Сергей товуни чиққан томонга ялт этиб қарашди. Қўшни қишлоқ подачиси Илёс бобо эшак устида кулиб турарди. Тўра юзларини енгил билан артиб, унга томон юрди.

— Ассалому алайкум...

— Ваалайкум ассалом— деб Илёс бобо ҳам эшакдан туша бошлади.— Нима, сўна тегдимиз? Гиёс қасқда?

— Гиёс акамни аскарликка чақиришипти.

Илёс бобо унинг гапларига ишонинқирамай бир оз тикилиб турди-да:

— Ҳа,— деди чўзиб. Сўнг эшагининг устидан хуржунини олиб, ариқ бўйидаги юмшоқ ажриқ устига авайлабгина қўйди-да, қамчисига таяниб ўтирди.— Шундай дегин. Анави сариқ бола қай бола?

— Серёжа...

Илёс бобо кафтини пешонасига соябон қилиб тикилди.

— Серёжа дедингми? Урисми?

Тўра бош ирғади. Бобо ҳайрон бўлди. Тўра унга изоҳ берди:

— Кўчиб келганлардан.

— Э-э, шундоқ демайсанми? Қалай, чаққонгина эканми?

— Тузук.

— Ҳа, дуруст, дуруст,— деди Илёс бобо дастрўмоли билан пешонасини, бўйинларини артиб.— Бунни қара-я, аскарликка чақирди, дегин. Бир кўргим, гаплашгим бор эди-да. Подани болаларга ташлаб келувдим. Ҳай, тушлик қилдингларми?

— Йўқ, ҳозир келдик ўзи,— деди Тўра.

Ростини айтганда уларнинг тушлик қиладиган ҳеч вақолари йўқ эди. Ғиёс ака эди эшак устига у-бу ортиб, буларни тушлик қилдириб юрадиган. У йўқ бўлгандан кейин унинг эшаги ҳам йўқ-да. Тўра подада битта эшак бўлиши кераклигини, у-бу нарсаларни унинг устига юклаб, баъзан эса, оёққа дам бериш ҳам лозимлигини бугун ҳис қилди.

Илёс бобо Тўранинг бўшроқ жавоб қилганидан ҳали бу шўрликларнинг тушлик овқатлари ҳам бўлмаса керак, деган ўйда ёнига ўгирилиб, хуржунини олдиға тортди. Хуржундан меш олиб оғзини еча бошлади:

— Мен сенларни бугун бир меҳмон қилай. Чақир, ўрис ўртоғингни.

Тўра ариқ бўйида, шундоқ иссиқ кунда гуппи чопону қулоқчинни бостириб кийиб олган чолга қараб ҳайрон бўлиб турган Сергейнинг олдиға борди.

— Давай,— деб юзини уқалаб, сувга ишора қилди. Кейин ўзи ариқ бўйинга чўққайиб юз-қўлни юва бошлади. Бунни кўриб Сергей ҳам энгашиди.

Улар артиниб, Илёс бобонинг олдиға олдинма-кейин келишганида, иккита заранга тўлдириб овқат қўйилган, у айрон бўлиб айронга, гўжа бўлиб гўжага ўхшамасди.

— Қани, олинглар, азаматлар,— деди Илёс бобо уларга. Сергей иккиланиб турарди. Бобо унга ҳазил аралаш кулиб гап қотди:— Чаво? Менинг уст-бошимни кўриб ҳайрон бўлиб турибсанми? Сенинг мана бу юпқа кўйлагингдан кун ўтиб кетади. Меникидан ўтмайди. Бир терлаганимдан сўнг муздаккина бўлиб юраман. Понил? Қани, кушайт!

Сергей илжайиб, ажриқ устига чўкди. Тўра зарангни қўлига олиб бир хўплаган эди, қараса бу ошда айрон ҳам, туюлган бугдой гўжа ҳам, кесилган увра ош ҳам бор. У ҳайрон бўлиб бободан сўради:

— Бобо, бу қанақа овқат ўзи?

— Нима, ёмонми?

— Йўқ, жуда ширин...

— Ошолол¹-да,— деди бобо илжайиб.— Кўпчиликнинг овқати мана шунақа ширин бўлади. Нима, сенлар ошолол йиғмайсанларми?

Тўра овқатни иштаҳа билан ичар экан, кўнглига келган бир фикрдан дили ёришиб кетди. Шу фикр овқат ичиб бўлганларида ҳам, Илёс бобони эшагига миндириб жўнатганларида ҳам, бир оз ҳордиқ чиқариб, пешинда подани қишлоққа қараб ҳайдаб кетаётганларида ҳам уни тарк этмади. У шу фикр билан қишлоққа хурсанд кириб келди...

Саккизинчи боб

Ёрдамчиси янги бўлгани учун ишонмадими ё хаёлига келган фикрни тезроқ раисга етказмоқчи бўлдими, Тўра бугун подани қишлоққа ҳар кунгисидан анча эртароқ ҳайдаб кириб келди. Эртароқ келишга келди-ю, баъзи сизирларни эгалари олиб кетиб, беш-олтитаси кўчада қолди. Чунки буларнинг эгалари ҳали даладан қайтишмаган эди. Тўра уларни битта-битталаб ҳовлиларга олиб кириб, молхоналарига боғлади. Шундан кейин тинчиб, Сергей билан тўғри уйларига келди, унга бир косада қатиқ ичирди, битта тунука товоққа тўлдириб қатиқ қўйиб қўлига берди. Сергей оғзи қулоғида, тунука товоқдаги қатиқни авайлаб кўтарганича уйига кетди.

Одатда қишлоқ идорасига одамлар бирор муҳим иш бўлиб қолгандагина тўпланишарди. Шунда ҳам колхозчилар даладан қайтишгач, кеч хуфтонда. Тўра қандай қилиб кунни кеч қилишни билмасди: сизирга хашак солди, қудуқ қовға²си майишиб қолган экан, тузатди... Бостирма тагидаги охурнинг бир-икки кесаги кўчган экан, ярим кетмонгина лой қориб кесакларни жойига қўйди, сувади. Ҳовлиларини кўздан кечирди. Уч пахсали деворларининг тепа томони нураб қолибди. «Бир қўл текканда лўмбоз қўйишим керак экан...»

Тўрада, айниқса кейинги кунларда, ажойиб ўзгаришлар содир бўла бошлади. Катталардек фикр юритадиган, фойдали ишга уринадиган, ўйлаброқ гапирадиган бўлиб қолди. У кечагина ёш болаларга қўшилишиб, кўчада «оқ теракми, кўк терак» ўйнаб юрган эди. Ҳозир ҳам кечқурунлари ўша ўйин хумор қилар эди-ю, аммо

¹ Оши ҳалол. Подачилар мол қўшган хонадонлардан йиғиладиган овқат.

² Қудуқдан сув олинадиган махсус пақир.

негадир истиҳола қилар, гўё ўйнаса одамлар ундан куладигандай туюларди назарида.

У ҳовлида майда-чуйда ишлар билан ивирсиб юрганида Салима хола ишдан қайтиб келди. Тўра шундагина қош қорайиб қолганини сизди. Ойиси келиши билан уйга чироқ ёқиб, овқатга уннай бошлаганида, Тўра идорага қараб йўл олди.

Хайрият, идоранинг чироғи ёқилипти. Демак, кимдир бор. «Раиснинг ўзи бўлса керак. Ҳали Бойғози чўлоқнинг қайтиб келадиган вақти бўлгани йўқ». У аста бориб деразадан мўралади. Раиснинг хонасида уч-тўрт одам гаплашиб ўтирар эди. У ўтирганлар орасида фақат битта кишини танимади. Бошқалари — раис бобо, Соли оқсоқол, Абдихолиқ бригадир, бошланғич комсомол ячейкасининг секретари Тожиҳон опа... «Идорага йиғилишганидан бирор муҳим масала ҳал қилинаётган бўлса ажаб эмас. Қирсаммикан ё... Соли оқсоқол ҳам шу ерда экан. Эрталабки гапни айтдимикан? Айтмаган бўлса кирсам эсига тушар. Қирганим яхши!..»

Тўра аста ичкарига мўралади. Раис бува кўзи тушиб қолиб қичқирди:

— Абдитўра?

Тўра бегона одамдан ийманиброқ ичкарига қадам қўйди.

— Ассалому алайкум.

— Ваалайкум ассалом. Ке, ўтир. Қалай, шеригинг тузукми? Бир иш чиқадиганми?

Тўра ийманиброқ жавоб қилди:

— Ёмон эмас.

— Уртоқ полномочин,— дея мурожаат қилди раис ўгирилиб.— Бу бола колхозмизнинг аъло комсомолларидан. Подачи. Манави Соли оқсоқол хирмонга берасан, деб икки оёғимни бир этикка тикиб, тикилинч қиляпти... «Соли оқсоқол айтибди».

Бошида энсаси баланд оқ каламинка кепка, устида ёқаси гулдор оқ украинча кўйлак, белини учи попукли чизимча билан боғлаб олган, галифе шиму жигарранг брезент этик кийган нотаниш киши «яхши» деб илжайди. Илжайганида аслида узунчоқ юзи яна ҳам чўзилгандай, қўнғиздайгина қора мўйлови бурнининг тагига сурилгандай бўлди.

Ҳар йили пахта терими, бугдой ўрими маҳалида баъзи вакиллар келиб мавсум тамом бўлгунча колхозда юрар, баъзан колхоз раҳбарларининг жонига тегиб кетар эди. Райондан чиққандан кейин ҳамма нарсани би-

ламан, деб ўйласа керак-да. Бободехқонларга деҳқончилик ҳақида ақл ўргатмоқчи бўлар, шу билан асил деҳқонларнинг гашига тегар эди. Баъзилари қишлоқда масхара бўлишар, ҳатто эсдалик учун бирор лақаб ҳам орттириб кетар эди. «Бу ҳам ўшанақаларнинг биридир-да», деган гап Тўранинг кўнглидан лип этиб ўтди. «Ҳали бошини ярим эгиб, «яхши» деганига қараганда, арпа ўроғи муносабати билан келган вакил бўлса ажаб эмас. Хирмонга ўтсам «яхши» бўлса, албатта ўша масалада келади-да. Бу ҳам ўзининг иши кўнгилдагидек битишни, район олдида юзи ёруғ бўлишини истайди-да!»

Раис бобо истехзоли илжайди.

— Яхшилигига яхшику-я,— деди жиддий.— Мамлакат учун ҳозир галла зарур. Аммо ўша галлани амалтақал қилиб етказиб берадиган одамлар ҳам биз учун зарур-да. Улар ҳам ўша моли билан, сут-қатиғи билан яшаб келяпти. Моли боқувсиз қолса, бу ҳам ёмон-да,— раис бу гапларни Соли оқсоқолга жавоб тариқасида айтарди-ку, аммо қизим, сенга айтаман, келиним, сен эшит, қабилида вакилга шама қиларди.— Урис болалардан тортиш керак, дейсан. Тўгри... Аммо уларни ўргатиш керак. Иккинчидан, улар орасида чиқа солиб мол боқиб кета оладигани йўқ. Сен от устида юриб билмайсан, чоғи. Уларнинг қандай яшаётганини билмоқчи бўлсанг, уйига кир. Мен кеча ҳов четдаги бир украиннинг уйига кирдим. Бечоралар етиб келгунча озиб-тўзиб бўпти. Қозонида нимадир қайнаётган экан. Бундай энгашиб қарасам, қайнаётган нарса нима дегин, шу ўзимизнинг ҳалиги шўра бор-ку, ўшанинг барги. Ичида бир-иккита қизил қалампир айланиб юрибди. Кўм-кўк сув. Бунинг оти шўрва. Бир кекса кампири бор экан, юзлари салқиб қолибди. Қўрқиб кетдим. Қайтиб келиб, уйимдан икки килоча жўхори бериб юбордим... Бундайлардан нима кору нима хайр?

Ўтирганлар чурқ этмай қолди. Раис узун тин олиб, жимликни бузди:

— Тагин қийналсак ўн беш-йигирма кун қийналамиз. Бу ёғи буғдой ўроққа илиниб кетсак...

Бу гапларни эшитиб Тўранинг кайфи учиб кетди. Назарида ҳалиги юзлари салқиб қолган украин кампир ўлиб қолгандек, шоша-пиша томдан тараша тушгандай қилиб:

— Менинг бир таклифим бор,— деди. Нимадир гапирмоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаб турган раис бобо Тўра-

га тикилди. Утирганлар ҳам ҳайрон; индамас бу бола журъатни қайдан олганига ҳамма ҳайрон эди. Тўра томоғини қириб олиб, гапини давом эттирди:— Ошолол йиғсак-да, кейин уни кўчиб келган оилаларга бўлишиб берсак...

Раис бобонинг назарида ҳозир кесакдан ўт чиққандай бўлди. Кўзларига ишонмагандай Тўрага тикилиб қолди. Бу таклиф комсомол аъзосидан чиққанидан го-ят мамнун бўлган Тожихоннинг юзида табассум ўйнаб кетди.

— Отаишга раҳмат, ўғлим,— деди раис беҳад хурсанд бўлиб. Кейин Соли оқсоқолга тегишди:— Сен ма-на шундай тadbиркор болани хирмонга оламан, дей-сан-а...

Тўра ўз таклифининг юрагидаги орзусига кўндаланг бўлганини сезиб қолиб, қаеридир жиз этиб кетди, аммо сир бой бермади.

— Жуда яхши таклиф,— деди раис вакилга қа-раб.— Ошолол ота-боболаримиздан қолиб келаётган удум... Ҳозир бизни хижолатдан қутқарадиган удум... Жуда соз, ўғлим, жуда соз. Эртагаёқ бошлайсизлар. Нима дейсизлар?

— Жуда маъқул гап.

— Маъқул бўлганда қандай,— деди Соли оқсоқол ҳам гул-гул яшнаб.— Илгари подачилар қўлига сув қовоқ, елкасига халта осиб олиб уйма-уй: «Ошолол!»— деб юрарди. Биров қурут, биров ош, яна биров битта нон дегандек... топганини олиб чиқаверарди. Нонни хал-тага, овқатини идишга қуйиб олишарди. Эртага бош-лайдиган бўлсаларинг битта пақир, битта каттароқ халта олиб олинглар...

Тўра ич-ичидан хижолат бўлиб кетди. Таклифни қи-лишдан аввал тузукроқ ўйлаб кўрмаган экан. Буни қа-ранг: энди бир қўлига пақир, елкасига халта осиб, эшик-ма-эшик: «Ошолол!»— деб қичқирадими? Гадойга ўх-шаб-а? Кўрганлар нима дейди? Қамола нима хаёлга бўради? Ул-а! Келиб-келиб топган гапинг шу бўлдими, демайдими? Бу ёғи қизиқ бўлди-ку!

Тўра шу алпозда ичидаги гапини ташинга чиқаролмай ўтирар, ўтирганлар бири олиб, бири қўяр, Тўранинг отасига тортганлигини мақташар, ҳалиги ўйлар билан унинг зил кетаётганини сезишмас эди.

Улар шу алпозда ўтирганларида эшикдан қамчисини буклаб ушлаб олган Бойгози чўлоқ кириб келди. У ҳам-ма билан бир-бир сўрашди-ю, қўнғиз мўйловли вакилни

танимади шекилли, сипогина қилиб: «Саломатсизба?» деб қўяқолди. Сўнг қўлтиғига қистириб олган бир даста газетани стол устига ташлади. Газета орасида туморча қилиб букланган тўрт-бешта хат ҳам бор эди. Тўра аввало, хатларнинг орасида бир букланиб елимланган хат борми, деб қаради. Хайрият, кўринмади. Чунки қишлоққа келган қорахатлар шундай бир вараққа ёзилиб, икки букланиб ёпиштирилган бўларди. Бошқалар ҳам, стол устига олиб келиб ташланган газета ва хатларга қўл чўзса кўйдирадигандай, унга бир-бир қарашди-ю, индамай ўтираверишди.

— Қани, сўйла,— деди раис Бойғози чўлоққа тикилиб.

— Нени сўйлейин, оқсоқол?— деди Бойғози чўлоқ вакилга бир қараб олиб.

— Нимани бўларди? Олиб борган одамларнинг нима бўлди?

— Одам кўп. Қамасияга кирелмади. Эртега киреди,— деди у сал нафасини ростлаб.— Шиқитга шингармаётир. Потирлатиб олиб жатир...

Раис «ҳим» деди-ю, бир оз сукут қилди.

— Бизга ажратилган одамлар нима бўлди?

— Олиб келдим, оқсоқол. Уш уй екен. Барлиғи ўн жон. Бўлинган жайларга ўрнадастирдим,— деди Бойғози раисга ҳисоб бериб. Раис индамади, лекин унга маъноли тикилиб ўтираверди. Унинг нима маънода тикилганини Бойғози тушунди.— Ушеви қартаң. Басқалари жастер. «Абиржиген, қийналган»... ўрнеша сўйлейди...

«Абиржиган қийналган». Ҳа, бундай пайтда, албатта, танасидан куч ёғилиб турган, кела солиб ишга тушиб кетадиган одамлар келмас эди. Урушнинг барча кулфатню жабру жафосини чеккан, уй-жойидан маҳрум бўлган, мажруҳ аҳволда қолганлар, аксари қари-қартаңлар, ишга яроқсиз ёш болалар келишарди. Албатта, бундай пайтда ишга яроқлими ё йўқми, деб танлаб ўтириш — ўтакетган аблаҳлик бўлур эди. Начораки, ҳозирги долзарб кунларда сал-пал колхознинг оғирини енгил қиладиган одамлар келса ёмон бўлмасди, деган бир фикр раиснинг, нафақат раиснинг, бошқаларнинг ҳам кўнглида йўқ эмасди. Бу, албатта, чорасизликдан.

— Мана шунақа,— деди раис вакилга қараб. У ҳозирги хаёлидан ўтган ҳамма гапни мана шу бир оғиз сўзга жойлаб айтган эди.— Хўш, шундай қилиб, арпа ўроққа қачон тушамиз? Бояги гап-гапми, Соли оқсоқол, эртаданми?

— Менга қолса бир-икки кунлиги бор...

— Кунгай томонларида ўроқни бошлайверсак ёмон бўлмасди,— деди вакил муддаога ўтиб.— Район тиқилинч қияпти...

— Битта молотилка дедингизми? Шуни иккита қилишнинг иложи бўлганида... Уч-тўрт жойга хирмон қилиб... шу билан анча ишимиз юришарди.

— Фақат бешта колхоздагина бор. Бошқаларда бу ҳам йўқ, оқсоқол. Сизга, ишчи кучингизнинг камлигини ҳисобга олиб, тагин битта комбайн ҳам беришди,— деди вакил ҳатто районда ҳам аҳвол таглигини билдириб

— Йўқ бўлса начора. Ота-боболаримиздан қолган увал¹ни айлантираверамиз-да,— деди ранс. Бошқа гап қолмагач, ўтирганларга буйруқомуз гапира кетди.— Бўлмаса гап бундай. Тагин икки кундан сўнг ўроқни бошлаймиз. Тожихон, қизим, сен ўзинга ўхшаган комсомол қизлардан, ишга яроқли аёллардан танилаб, ўроққа чиқишларини тайинлаб қўй. Ўроқларни тайёрлашсин. Эртадан бошлаб Маҳкамбой темирчи уларнинг ўроқларини чархлаш, тоблаш билан машгул бўлади. Гап шу. Сенга рухсат, қизим.

— Хўп бўлади...

Тожихон секин ўрнидан туриб, хайрлашиб чиқиб кетди.

У ёқ-бу ёқдан бир оз гаплашиб ўтиргач, гап фронт аҳволи ҳақида борди. Тўра, бундай, гапнинг мазмунига қулоқ солса, Москва остонасида қўшинларимиз немисларнинг адабини бериб, қарши ҳужумга ўтишибди, бир-иккита катта шаҳарларимизни қайтариб олишибди. Энди немис-фашистларининг додини бериш учун жанг қилаётган йигитларимизга уст-бош, овқат ва руҳан озиқ бўларлик катта-катта ишлар қилмоқ керак экан. Шу пайтда гўё Тўра беиш фронт учун ҳеч нарса қилмаётгандек, пода кетида ўйнаб юргандек бўлиб, аянчли бир аҳволда ўтирарди. «Ҳамма фронт учун бирор фойдали иш қилса-ю, мен бўлсам... Энди эртага елкамга халта осиб, қўлимга пақир кўтариб, худди гадойлардек, ошолол сўрайман, уйма-уй, ҳовлима-ҳовли юриб... Бирор каттароқ иш қилсам бўлмайдим?»

Тўра шу хаёллар билан банд бўлиб ўтирганда одамлар ўришларидан туришди. Бойғози бир-иккита газета олиб рансга берди.

¹ Хирмон устида от билан тортиладиган, шох-шаббадан қилинган мола

— Қимлардан хат келибди?— сўради раис.

— Урмондан, кейин...— Бойғози хатларни қўлига олиб кўра бошлади.— Салимжондан... Ҳой Тўра, тўхта, Камолнинг отасиданда хат бор, олиб шигиб бер...

Тўранинг қаеридир жиз этиб, орқасига қайрилди. Бойғози чўлоқ унга туморча қилиб букланиб, уч бурчак муҳр босилган, адреси йирик-йирик қилиб ёзилган хатни узатди.

Раис бобо вакилни бошлаб чиқар экан, орқасига қайрилди.

— Ҳа, айтгандек, Бойғози,— деди у бир муҳим гап айтаётгандек.— Ану Дворжек чол эрталаб бир нима деди. Тушунмадим. Кечқурун келарсан, девдим, келмади. Шундан бир хабар олгин. Нима гапи бор экан?

— Хўп, оқсоқол, мана бу казеттерди тарқатип, қабар оламин.

Идоранинг чирогини ўчди. Ҳамма уй-уйига тарқалди. Тўра қўлидаги хатни авайлаб ушлаб келарди: «Ҳозир ўзим олиб кириб берсаммикан ё ойнимдан бериб чиқарсаммикан? Бемаҳалда кирганим қандоқ бўларкан? Ойнимдан бериб чиқарганим маъқул».

Тўққизинчи боб

Камола Раҳбар опаникига кириб келганида кун хуфтон бўлган, ҳамма даладан қайтиб, бирор обиевфон қилиш тараддудида ўчоққа ўт ёқаётган маҳал эди. Раҳбар опанинг ишлари, айниқса, шу кунларда кўпайиб кетган: пастки синфлар аллақачон таътилга чиққан, олтинчи ва еттинчи синфлар имтиҳон топшираётган пайт. Бирор ҳафтадан сўнг улар ҳам бўшаб қолади. Ҳозирги, уруш кетаётган пайтда пионер лагери деган гап колхоз шароитида ҳеч ҳам мумкин эмас. Шундай экан, Раҳбар опа болаларнинг ёзги дам олиши ва уларнинг бебошвоқ юрмай, колхознинг бирор ишига фойдаси тегини ҳақида қайгуради. Ахир у шу мактабнинг директори-да! Нафақат ҳозир ўқиётган ўқувчилар, у ҳатто яқиндагина мактабни битириб кетган Тўра билан Камолага ўхшаб шаҳарга бориб ўқиёлмай, шу ерда бирор иш билан машгул бўлиб юрганлар ҳақида ҳам қайгуради. Қайси кунги Зулайҳо хола кўтарган можарони эшитиб, Ризвон келиншайдан кам қайгургани йўқ. Ҳар ҳолда Камола уяти кучли қиз экан. Шу гапдан сўнг подага чиқмай қўя қолди. Раҳбар опа Камола билан бир учрашмоқчи бўлиб юрган, лекин

атайлаб келиб учрашсам, албатта, ўша гап учун келган, деб ўйлашини андиша қилар, шу сабабли у бирор тасодифни кутиб юрар эди. Бугун эрталаб шу тасодиф юз берди. У Камола билан учрашиб самимий гаплашди, пода кетида юриш унга ярашмаслигини, ўзига муносиб бирор иш топишини, агар рози бўлса уни мактабга ишга олиши мумкинлигини айтган эди.

Ишга ўрганиб қолган эмасми, кун бўйи уйда ўтираверса ҳам бўлмас экан. Камола уй ишларини кўпи билан бир соат ичида қилиб бўлди, дадасига хат ёзди... Ҳовлига чиқди, уйга кирди. Гаплашадиган ҳеч ким бўлмаганидан зерикди. У пода кетидан юриб сезмас экан; кундуз кунлари қишлоқ худди ўғри уриб кетган уйдай ҳувиллаб қоларкан. Ҳадеб ўй сураверсанг ҳам бўлмайди, жинни бўлиб қолишинг ҳеч гап эмас. Хуллас у бир амаллаб кунни ўтказди-ю, кечқурун ойини келиши билан шоша-пиша Раҳбар опанинг таклифини айтди.

— Ойинг билан маслаҳатлашиб кўр, дедими?— деди Ризвон келиноий супада оёғини осилтириб, ечинмай ўтираркан.— Нимасини ўйлашасан, қизим, майли, деявермайсанми?

— Олдингиздан ўтай дедим-да. Опамлар шундай дедилар,— деди Камола ойинининг муомаласидан хурсанд бўлиб.— Агар хўп десангиз розилигингизни опага бориб айтиб келаман. Ўзлари хабар қилгин, дегандилар.

— Бориб келақол, қизим. Ҳа, айтгандек, нима иш қилар экансизлар, шуни ҳам билиб кел.

Раҳбар опа уни очиқ чирой билан қарши олди. Ҳовлида, дераза ёнидаги сўрида ўтириб у ёқ-бу ёқдан гаплашди. Ичкаридан сўрига тушаётган чироқнинг сўниқ нурида Камоланинг бир оз тўлишиб қолган гавдаси, шамол ялаган юзи қизариб-бўртиб лов-лов ёниб турар, Раҳбар опа ундан кўзларини олмай тикилиб ўтирар экан, шайтоний бир фикр кўнглига келди, уни синамоқчи бўлди. У эҳтиётлик билан сўради.

— Балки, подага чиқарсан?

— Йўқ,— деди Камола уни фикридан айниб қолди ҳисоблаб.

— Нега?— деди у бир оз жилмайиб.— Балки сени Тўра хафа қилгандир?

Камола опанинг юзига ялт этиб тикилди-ю, жилмайиб турганини кўриб, ерга қаради, индамади. Опанинг ичини ҳавасга ўхшашроқ бир ҳис қитиқлагандай бўлди. Энди гапини кавлаш—қизининг нафсониятига тегиб қў-

Йиш эканини фаҳмлаб, гапни бошқа ёққа буриб юборди.

— Бўпти, келишдик,— деди у меҳр билан елкасига қўлини ташлаб.— Эртага мактабга кел. Бешинчи синфни бошқага бердик, олтинчи синфга вожатийлик қиласан.

Камола ўрнидан турди.

— Мен борай бўлмаса, опа?

— Бўпти, эртагача.

Камола Раҳбар опанинг уйидан анча енгил тортиб чиқди. Ҳали болалар чиқиб ўйнайдиган маҳал бўлмаганидан кўча бўм-бўш, қоронғи эди. Ёлғиз ўзи кўча ўртасида хаёл билан келар экан, кимдир биров орқасидан мой тупроқни поп-поп босиб келаётганини эшитди. Ким экан у?

— Камол?!

Бу таниш овозни эшитиб Камоланинг аъзойи бада-нига титроқ кирди...

Тўра идорадан чиқиб уйларига кириб келганида онаси майда-чуйда ишларини қилиб бўлиб, ўғлини кутиб ўтирган эди. Салима хола уни ранжиброқ қарши олди.

— Қаёқларда юрибсан, ўғлим. Овқатингни иситиб берайми?

Куни билан бир фойдали фикр кетида юриб, қорни очганини ҳам сезмаган Тўра, онасининг гапини эшит-гач, бўшашибгина супа четига ёнбошлади.

— Опкелинг...

У жуда чарчаган эди. Иложи бўлса овқатни ҳам ич-масдан ётиб қўя қолса! Салима хола оғзи беркитилган тунука товоқни супа ёнига олиб келди-да, примусга ел бера бошлади.

— Камолнинг дадасидан хат келди,— деди Тўра чўнтагидан туморча шаклидаги уч бурчак хатни олиб кўрсатиб. У шундай оҳангда айтдики, унда Камоланинг дадасидан хат келгани учун севиш ҳам, ўзининг дадасидан келмагани учун ўкинч ҳам бор эди.— Мана.

— Қалай, тинчликмикан? Ўқидингни?— деди она-си шошиб-пишиб примусга ўт қўяр экан. Салима хола-нинг ҳаяжонланганича ҳам бор: Тўранинг дадаси ёзган хатдан Камола дадасининг соғ-омонлигини, Камола-нинг дадаси ёзган хатдан Тўра дадасининг тинчлигини билиб олса бўларди.

— Ўқиганим йўқ.

— Қани, ўқи-чи?

— Бировнинг хатини ўқиш яхши эмас, ойн.

— Вой-бў-ў, жудаям културний бўлиб кетяпсанлар-да,— деди Салима хола ўғлидан ранжиб.— Ўқимасанг ўқима. Ҳозир олиб чиқиб, Камолага ўқитаман. Овқатингни иситиб берай... Устингдаги жандаларингни ечасанг-чи, ҳечқурса...

Тўра онасининг гапига мийнгида кулиб, уйга кириб кетди. У устидаги фуфайкасини ечаётиб, бурчакда турган чиройли, чет гулдор сирланган оқ тоғорачага кўзи тушиб қолди. Тўранинг кўзи уйларидаги буюмларга шунчалик ўрганиб қолган эдики, бирорта ортиқча нарса ёки бегона буюм дарров кўзига кўрина қоларди. У ечиниб бўлиб, бурчакдаги тоғорачани қўлга олиб томоша қила бошлади. Жуда бежирим, дид билан ишланган эди. Гуллари ҳам хаёлни ўғирлайдиган даражада чиройли. Тўра уни қаерда кўрган эди? Тоғорачани илгари бир жойда кўргандай бўлаверди. Бирданига эсига кўрган жойи лоп этиб тушди-ю, сесканиб кетди. Ахир у бу тоғорачани пай Дворжекнинг уйида кўрган эди-ку? Унга Бойгози чўлоқнинг ҳам ҳаваси келувди. Бирдан унинг қулоғи остида раиснинг гаплари жаранглаб кетди: «Мендан сенларга насиҳат шу: булинган элдан буюм олманглар, ўзларинг ҳам булинасанлар!»

Тўра тоғорачани кўтарганича, ҳовлига чиқди.

— Ойн, мана бу тоғорачани қаёқдан олдингиз?

Салима хола бу маҳалда супага дастурхон ёзиб иситилган овқатни олиб келаётган эди.

— Нима эди?

— Сўраяпман-да.

— Ану кўчиб келганлардан. Бир чиройликкина, дўмбоқ қиз кўтариб кириб қолди. Қарасам, сотаман, деганга ўхшади. Бир килоча жўхори олиб чиқувдим, олдию тоғорачасини ташлаб кетди...

— Нега олдингиз, ойн?

Тўранинг кўз ўнгига қайси кун борганларидаги ҳолат кўриниб кетди: кампирнинг пишжиги тиқилиб, тор юбкасини тортқилаб, бўлиққина оппоқ сонларини бекитишга ҳаракат қилаётган қош-кўзи тимқора, дўмбоққина қиз ҳуркак назар билан қараб турар, жуда аянчли, бечора ҳол бир аҳволда эди.

— Нима қипти? Текин олибманми? Ўзи олиб келиб тургандан кейин...

Тўра ойнсининг гапидан ёниб кетай деди ва раиснинг ўша кунги гапини дона-дона қилиб такрорлади. Салима хола, умуман, бошқа аёллар каби буюмга қандай

ўч бўлса, эски удумларга ҳам шунчалик ишонар, рию қилар эди. Рансинг гапини ичида такрорлади. «Булинган уйдан буюм олма...» Дарров унинг кўз олдига узоқ элларда жон олиб-жон бераётган эри кўрниб кетди. Супа четидаги Камоланинг дадасидан келган ҳалиги туморча шаклидаги хатга шубҳа билан бир қараб қўйди. «Тинч-омон бўлсин-да, ишқилиб!» Улғайиб қолган ўгли кўз олдига унинг бу ишидан хафа бўлиб турибди. У бўлса суриштирмай бошқа юртлардан озиб-тўзиб келган, оч ва ночор бир бечоранинг нарсасини арзонгаровга олиб қолиб ўтирибди.

У шуларни ўйлар экан, гўё эрига бир кор-ҳол бўлиб, азамат ўғилгинасидан ажралиб қоладигандай қўрқиб кетди:

— Вой шўрим, энди нима қилдик?

Тўра онасининг бу заифлигидан дарров фойдаланди.

— Узига олиб бориб бериш керак.

— Шундай қила қол, ўғлим...

Тўра супанинг четига омонатгина ўтириб олиб, хўрдани ичар экан, онасига қараб:

— Ичига тагин бир килоча жўхори солнинг, — деди.

Салима хола ўғлининг гапини қайтаролмади. Индамай ичкарига кириб, яримлаб қолган халтасидан чама-лаб тоғорачага жўхори ағдарди.

— Уч-тўртта қурутнингиз бўлса ёмон бўлмасди, — деди тагин Тўра хўрдани ичиб бўлиб, қошиқни ялар экан.

Салима хола яна ичкарига кириб, беш-олтита қурут олиб чиқди.

— Ма, ўғлим, олиб бора қол.

Тўра тоғорачани кўтариб чиқиб кетди. Қишлоққа оқшом салқини тушган, чирилдоқлар инидан чиқиб атрофни ҳашаротларнинг тунги қўшиғи билан тўлдиринган, кундузи иссиқдан ҳансираб девор тагида тилларини осилтириб ётган итларга ҳам жон битиб, бир-бирларига гал беришмай вовиллашар, қаердадир болаларнинг қийқириқлари эшитилар эди. Илгарилари бу маҳалда кўчага ялангоёқ чиқиб кетадиган Тўра негадир ойисининг эскириб қолган калишини кийиб олиб, катта кўчада мой тупроқни поп-поп босиб, тоғорачани олиб келар эди. У то пан Дворжекникига келгунича кўчада ҳеч кимни учратмади. Яхши бўлди. «Қаердан келаётибсан?» «Қўлингдаги нима?», «Қаёққа боряпсан?» деган саволларга унинг ҳеч ҳам тоқати йўқ эди шу маҳалда.

Сўнградек, пан Дворжекнинг уйдагилар шундай
2 Хайр.

роҳатижон ҳавода уйда ўтиришган экан. «Буларда ҳовлида ўтириш расм эмас эканда?!» У шу хаёлда аста эшикни тақиллатди. Худди аввалгидай эшик сал қия очилди-да, пан Дворжекнинг тепакал боши кўринди. Тўрага кўзи тушгач, ажабланган бир қиёфада унга бошдан-оёқ разм солди. Қўлидаги ўзининг тоғорачасига кўзи тушиб, ҳайрэн бўлиб қолди.

— Прозэн, далей!

Тўра ичкарига кириб, салом берди:

— Здрасти.

Пан Дворжек қўлини қўлига ишқаб, салгина бошини эгиб нимадир деди. Тўра унга тушунмади. Тоғорани қўлида ушлаганча, уй ичидагиларга битта-битта разм солиб чиқди: кампир илгариги ўрнида ўтирарди. Кристина эса бурчакдаги пишиқ фишт синиқларидан ишланган ўчоқ бошида чўмич ушлаб турар, Франтишек дераза раҳида индамай ўтирар, онаси пани Райла кўринмас эди. Қаёққадир чиққан бўлса керак. Уй ичини буғ, қандайдир одамнинг кўнглини беҳузур қиладиган ҳид босиб кетибди.

— Кристина, на... — деди Тўра тоғорачани унга чўзиб.

Кристина олишни ҳам, олмасликни ҳам билмай, ҳайрэн бўлиб турар эди. Шу пайтда уларнинг кўнглида: «Жўхорисини қайтариб олгани келган», деган шубҳа ҳам йўқ эмасди.

Пан Дворжек кўксига қўлини қўйиб, ялинган оҳангда:

— Зачем? — деди.

Тўра индамай тоғорача ичидаги жўхорини шу ерда турган бир тақсимчага ағдарди-да, тоғорачани илгариги ўрнига қўйиб қўйди. Сўнг чўнтагидан қурут олиб, Франтишекка, Кристинага берди. Унинг юзидаги табассумни кўргач, улар сал юмшашди. Тўранинг юзидаги жилмайиш, юмшоқлик аста-секин уларнинг юзига ҳам ўтди.

— Миломи, панэ?...

Пан Дворжек Тўрани ўтқазнишга жой тополмай қолди. У ҳамма гапни бетаржимон тушунган. Тўрадан беҳад миннатдор, қандай қилиб Тўрани хурсанд қилишни билмас эди. Тўра бир чеккада қурут сўриб турган Франтишекнинг қоқ суяк елкасини силади-да, кетиш тараддудига тушди. Пан Дворжек гавдасига ярашмаган бир

¹ Марҳамат, кйринг.

² Ташаккур.

чаққонлик билан даҳлизга чиқиб, қандай тез чиққан бўлса, шундай тезлик билан қайтиб кирди. Қўлида яп-янги лампа шиша ушлаб турарди.

— Панэ... — У шундай деди-да, шишани Тўрага чўзди. — Прошэн...

Тўра шишани қўлига олиб томоша қилди. Заводда қилинганидан сира ҳам қолишадиган жойи йўқ, яп-янги, ялтиллаб турар эди. «Қандай қилиб қилди экан? Менга беряпти шекилли? Йўқ, олмайман».

Тўра шишани хўп томоша қилгач, пан Дворжекка узатган эди, у хафа бўлиб, шишани яна Тўрага қараб итарди.

— Прошэн...

Тўра қийин аҳволда қолган эди. Олай деса, раиснинг гапи эсида, олмай деса, пан Дворжек йиглаб юборай деб турибди. Хафа бўлиши мумкин. «Майли, ола қолай. Бунини у элидан кўтариб келмаган-ку, ахир. Шу ерда қилган». У ўзини шу гаплар билан овутиб, шишани олишга мажбур бўлди. Шундан кейингина пан Дворжекнинг юзига табассум ёйилди. Пани Кристина ҳам чиройли кулиб қараб турар, тўрда ўтирган кампир ҳам нималарнидир пичирлаб, Тўрани дуо қилар эди.

Кўнгли жойига тушди шекилли, пан Дворжек сўраб қолди:

— Панэ... Гдзе штекло?

Тўранинг эсига аввалги келганларидаги ваъдаларини тушди. У мактабнинг кимё кабинетидан синиқ, ишга яроқсиз шиша найчалар, колбаларини олиб келиб бермоқчи эди.

— Будет, — деди Тўра ваъдасига вафо қилмаганидан уялиб.

— Когда?

— Завтра.

— А, другая дзен¹? Прошэн...

— Дасвидания.

— Жегнайце!²

Пан Дворжек Тўрани кўзатиб чиқиб, эшикни зичлаб ёпди.

Тўра қоронғида лампа шишани эҳтиётлаб ушлаб кўчанинг ўртасида келар экан, муюлишдан кимдир чиқиб, йўлга тушди. У аввалига эътибор бермади-ю, сўнг бир оз юргач, олдиндаги кишининг ким эканини билиш

¹ Бириси куними? Илтимос...

² Хайр.

ниятида қадамини илдамроқ босди. Назарида қиз болага ўхшатгандек бўлди. Ким экан у? Яқинлашганда таниб қолди.

— Камол?! — деди у ҳайрон бўлиб.

Ҳалиги одам индамади-ю, лекин қадамини секинлатди. Тўра унга бараварлашди: «Бу маҳалда нима қилиб юрибди».

Камола ҳам тахминан шундай ўйда эди. Улар бири-йўлнинг бериги чеккасида, иккинчиси нариги чеккасида секин юриб келишар, нимадан гап бошлашни ҳам билмас эдилар. Қизиқ, яқиндагина бирга мол боқишиб, кечқурунлари бирга кўча чангитишиб ўйнаб юрадиган бу икки самимий дўстнинг оралари бунчалик узоқлашиб кетди? Нега бир-бири билан гаплашишга юраклари дов бермайди? Нега?

Буни уларнинг ўзлари ҳам тузукроқ тушунмас, бу туйғудан уларнинг ўзлари ҳам хижолатда, аynи чоқда шу туйғудан уларнинг ўзлари ҳам миннатдор, шуниси маъқулдек эди. Тўра қоронғида юрак ютиб унинг қаёқдан келаётганини, нима учун ишга чиқмаётганини суриштирмоқчи бўлар эди-ю, журъат этолмас, уни хафа қилиб қўйишдан чўчир эди. Бир маҳал у Камола оғиз очиб бир нима демаса ҳам, ҳеч нарса сўрамаса ҳам:

— Пан Дворжекникидан келаётувдим... — деди астагина.

Камола индамади. «Пан Дворжекникида нима қилди у?»

Тўра юрак ютиб сўради:

— Нема ишга чиқмаяпсан, Камол?

Камола қалбида рўй берган ўзгаришларни, подага чиқишни онаси мап этганини айтиб ўтирмади. Жўнгина қилиб жавоб берди:

— Раҳбар опа мактабда ишлайсан, деди.

Тўра энди Камоланинг подага чиқмаслигига кўзи етди. Қасридир ачишиб кетди.

— Мактабда нима иш қилар экансанлар?

— Вожатийлик...

Иккаласи ҳам индамай қолди. Бир маҳал Тўра қўлида шиша борлигини сезиб қолиб, бояги пан Дворжекка берган ваъдаси эсига келди.

— Камол...

— Ҳим?

— Бир нарса илтимос қилсам майлими?

Бу саволдан Камола ҳаяжонга тушди, баданидан чумоли ўрмалагандай бўлиб, ёнига чўчиб қаради.

— Нимайди?

— Ану, мактабга борсанг...— деди Тўра тутилиб,— ану, кимё кабинетига синиқ шишалар, найчалар, ишга яроқсиз колбалар бор-ку. Ушани олиб келсанг. Менинг ҳечам қўлим тегмаяпти: эрталаб кетаман, кеч қайтаман. Узинг биласан-ку...

— Қимга керак у? Сизгами?

Тўранинг юраги қинидан чиқиб кетай деди: «Сиз» дедими? Нима учун у мени «сиз» дейди? «Сизгами?» Бу сўз аввалига унинг қулоғи тағига тортиб юборгандай таъсир этди-ю, бора-бора ичига қандайдир илиқлик бахш этгандай бўлди. Анча жимликдан сўнг тили калимага келди:

— Йўқ, менга эмас, пан Дворжекка. Уша шиша синиқларидан лампа шиша қиларкан.

— Майли, опа хўп деса...

Шу билан гап тугаб қолгандай бўлди. Бир оз жим боргач, Камола астагина «хайр» деди-ю, қадамни жадаллаштирди. Тўра шошиб қолди. У кетяпти! Нима деси? Тағин бирпас тургин, десинми?

— Камол...— деди у қўрқа-писа.

— Ҳм?— Камола орқасига қайрилди.

— Дадангдан хат келди.

— Вой, қани?

— Ойим уйларингга олиб чиқиб кетдилар.

— Вуй, раҳмат, Тўра ака!— Камола шундай деди-да, чопқиллаганича уйларига қараб кетди.

Боя унинг «сиз»лагани Тўранинг қулоғига эриш туюлиб бора-бора қалбига бир илиқлик бахш этган эди. «Тўра ака!» дегани эса қалбига ёғдай ёқди. У, худди маст одамдай гандираклаб, уйларига қандай кириб келганини ҳам, қандай қилиб ўринга ётганини ҳам билмади.

У сармаст эди...

Ўнинчи боб

Дунёнинг ишлари хўп қизиқ-да: қувонч билан қайғу, меҳнат билан ташвиш ҳаминша ёнма-ён юради. Тўра эрталаб подани олиб чиқиб кетаётганида ҳам, яйловда сигирлар кетида юрганида ҳам, офтоб тиккага келганда сигирлар сўнадан думини хода қилиб, сувот томонга қочганларида ҳам ва ниҳоят, пешин пайтида Қарқаралига қайтиб келаётганида ҳам кўнгли равшан, руҳи баланд эди. Унинг кўзига ҳамма нарса чиройли, сирлидек туюлган эди. У ҳамма нарсага шоирона кўз билан қарар, ундан бирорта

маъно ахтарар, табиатдан унинг муқобилини қидирав,
ўхшаш нарсаларни топгудек бўлса, мурғак қалби чапак
чалиб, уни қутлар эди.

Қамоланинг кеча кечкурунги бир оғиз сўзи — «сиз»-
лагани, «Тўра ака» деб мурожаат қилгани унинг руҳини
шунчалик кўтариб юборди! Бу руҳ қанотида у қушдай
енгил учиб дунёни кезиб чиқди; бу руҳ уни гоҳ жилмай-
тирди, гоҳ кўзларига қувонч ёши келтирди... Ҳа, у руҳан
тетик эди. Илоннинг инига қўл ур десаиғ тап тортмайдиган,
тоғни уриб талқон қил десаиғ, қайтмайдиган бир
аҳволда эди. У кун бўйи шундай кайфиятда юриб, кечаги
раис маъқуллаган ўзининг таклифи ва унинг ижроси ҳа-
қида ўйламаган эди. У пода кетида қишлоққа кириб ке-
ларкан, шу масъулият ташвишини ўйлаб, кун бўйи уни
осмонларга олиб учган орзулари, қалбига ширин ором
берган хасллари қуш патидай тўзғиб кетди. «Нима қил-
сам экан? Ваъдага вафо қимматми ё ориятми? Ахир бу
таклифни ўзим киритдим-ку? Бошқа биров эмас!.. Қўлим-
га челақ олиб, елкамга халта осиб уйма-уй «Ошолол!»
деб қичқириб, садақа йиғиб юрганым уят бўлмасми-
кан? Қамола нима деркин?» дерди бир хаёли. Яна бир
хаёли унга тамоман қарама-қарши пичирларди: «Нима
бўпти? Ахир мен уни ўз манфаатим учун қилаётганим
йўқ-ку? Кўчиб келганларни деб, бева-бечораларни деб,
урушнинг даҳшатини кўзи билан кўриб, заҳматини чек-
канлар учун, ишониб паноҳ тортиб келганлар учун
шундай қилмоқчиман-ку. Бунинг нимаси уят? Ошолол
йиғишини уят санаб, қўлимиздан келадиган ишни қил-
май, аҳволни танг бечораларнинг аҳволини яна ҳам
танглаштиришнинг ўзи катта гуноҳ эмасмикан? Ўз ория-
тимни ўйлаб, катта гуноҳга йўл қўйганимнинг ўзи уят
эмасми? Одамлар нима деса дер».

Тўра шу таскин билан подани қишлоқ кўчасига ҳай-
даб кирганида, қуёш худди ярим мис баркашдек қизариб
ботиб борар, томлардаги, бўғотлардаги, хашак уюмлари
устигаги тўрғайлар, гўё қуёш ботаётганини фақат шулар
сезаётгандай, тинмай чирқиллашар ва бундан одамларни
огоҳ қилар эди. Тўра чангга ботиб, Сергей билан бирга
келар экан, бари бир ҳалиги масъулиятдан ҳаяжонда,
юрагининг аллақасери билинар-билинимас титрар, ҳалиг-
дан одамлар унга таънаомуз қараётгандай бўларди.

У йўл-йўлакай уй-уйларга сизирларни қолдириб, ати-
ги беш-олтита сизир билан қишлоқ марказига келганида,
идора олдида турган Бойғозини қўлини кўтариб қичқирди:

— А-ай, Тўра! Бери кел!

Тўра таёғини судраб аста унинг ёнига келди-да, нима дейсиз, дегандай унга тикилди. Бойғози:

— Жур билай,— деди-да, оқсоқланиб идорага кириб кетди. Тўра унинг кетидан эргашди. Коридорга кириваришда, дераза ёнида, битта катта пақир, дераза рахида брезентдан тикилган яшил халта турар эди. Бойғози ўшаларга ишора қилди.— Мине, дайиндап қўйдим...

Тўранинг юраги ҳаприқиб кетди, индамади.

— Э, нега индемейсинг? Жарамайма?— деди Бойғози чўлоқ «кўнгли тўлмади чоғи», деб ўйлаб.— Оқсоқол «бир оз кутиб, одамлар жумистан қайтқан сўнг бастасин», деди.

— Шу... Бойғози оға, қандоқ бўларкан?— деди Тўра бир оз ийманиб,— уят бўлмасмикан?

— Э-а, уялам, де,— деди кулиб у.

— Ҳар ҳолда...

— Уялатин бўлсанг, билай қил. Сен бирер сағаттан кейин ўсинде кел. Сен уялсанг, мен уялмаймин. Ўзим бастап берем. Қасимда журсин-ғўй?

— Юраман, оға!— Тўра қувониб кетди.

— Бор бўлмаса. Кейинроқ кел!

Тўранинг елкасидан тоғ ағдарилгандай бўлиб, идорадан енгил чиқди. Уни идора олдида Сергей кутиб турган экан, биргаланиб уйларига кетишди.

Сергей Тўраларнинг уйдан бир коса қатик ичиб бўлиб кетмоқчи эди. Тўра рухсат бермади.

— Ошолол собрат будем,— деди у.

— Чево?!

Тўра унга ошолол нималигини тушунтиришга ҳаракат қилди. Сергей тушунмаганича қолаверди. Иккаласи бирпас ҳовлиларида айланишиб, у-бу ишларни қилган бўлишди, кейин Тўра сизирни боғлади, охурларга хашак солди, уйга чироқ ёқди.

Ҳадемай қош қорайиб, Салима хола ҳам ишдан қайтиб келди. Тўра Сергей билан аста идора олдига чиқди. Ҳали идорага раис келмаган, Бойғози чўлоқ Тўрани кутиб турган экан. Булар келиши билан Бойғози чўлоқ майнабозчиликка бўлса керак — худди бозорда ун сотаётган аллоплардек енгини шимарди, кирза этикларининг қўнжини тортиди, қозоқи қалпоғининг айвонини тортиб пешонасига сурди-да:

— Қани, олиб шигингтар, пақир мен қалтани,— деди. Тўра ичкаридан халта билан пақирни олиб чиқди. Бойғози кулгили бир оҳангда қошларини чимириб, у ёқ-

бу ёққа қараб деди:— Кане, ўнгдан бастаймизба ё сўлдан. Арвақтарим ўнгдан жур, деп тур. Омни! Кане кеттик...

Бойғози пақирни қўлига олиб, оқсоқланганича олдинга тушиб қишлоқнинг кунчиқиш томонига қараб юрди. У билан қорама-қора Тўра билан Сергей ҳам эргашишди. Кун зим-зиё қоронғи, ҳали кўчага болалар чиқишмаган, одамлар энди ишдан қайтиб келишиб, овқат тараддудига тушишган пайт эди. Кунчиқиш томонда биринчи хонадон Муса мулла деган кишиники эди. Бойғози дарвозага яқинлашиши билан, орқада келаётганларга «тезроқ юринглар», деган маънода ишора қилди. Оқсоқ юримсоқ, деб шуни айтсалар керак-да, у Тўра билан Сергейга етказмай борарди. Бойғози чўлоқ дарвозани тақиллатиб ўтирмади, «ғийт» этказиб очди-да, ичкарига кириб кетди. Тўра билан Сергей унинг орқасидан эргашиб етиб боргунича, у ўчоқ бошига бориб қичқирди:

— Ошо-ло-ол!

Ҳовлида боғлоқлик турган олапарнинг товуши Бойғозининг товуши билан баравар чиқди. Ҳовлининг ҳашақ босиб қўйилган томонидан эркак кишининг товуши эшитилди:

— Қўй, олапар!

Бир чол сал энгашиб (таҳорат олган бўлса керак) қумгон кўтариб келарди. Яқинлашганда танишди. Муса мулланинг ўзи экан.

— Ассалому алайку-ум, оқсоқол,— деди Бойғози чўлоқ чўзиб.

— Ваалайкум... Келинглар, келинглар.

— Шу оқсоқол, ошолол йиғиб...

Муса мулла бир оз индамай турди-да, ҳа, деб ясама кулди.

— Биз чолу кампирда нима ҳам бўларди? Ўзимиз зўрга амал-тақал қилиб ўтирибмиз,— деди қумгонини тандир бошига қўйиб.— Пешонамизда битта сигиримиз бор. У ҳам Ғиёс кетгандан бери сути қочиб қолди. Кўрмайсанми, Бойғози болам, сигир боқиш ҳам қасқдаги қаланғи-қасанғиларга топширилди.

Тўра турган жойида худди яшин ургандай тили каллимага келмай қолди. «Демак, Сергей билан мен қаланғи-қасанғи эканмиз-да? Вой хасис мулла-ей! Қарқаралида сендан бақувватроқ хонадон борми ўзи? Сендан на жаноза, на куф-суф, на бирор ис чиққан жой қоладими? Ҳаммасига борасан, ҳаммасидан оласан. Бирор тийин чиқмаган уйини хасисликда айблаб кетасан, қиш-

лоққа гап-сўз қиласан. Эшигингга ошолол сўраб келишувди, шунча гапу шунча сўз! Хўш, ўзингни нима деб атасак бўлади? Суф-э, сенга!»

Енгини шимариб келган Бойғози чўлоқ ҳам нима дейишини билмай қолган эди. Тенгқур бўлганида роса боплардику-я. У, бунга гап айтиш бефойда, деб энди орқасига қайтмоқчи бўлиб турувди, ичкаридан Муса мулланнинг кампири неварасини кўтариб чиқиб қолди. Бир қўлида тунука товоқ.

— Келинлар, болаларим, хуш келибсанлар,— деди кампир очик чехра билан.— Овқат қилмовдик, қатик бўлса ҳам олиб кетаверасизлар-да...

— Бўлаверадн, шеше, минав қув шалингиздай, жўқ демесенгиз бўлгани,— деди Бойғози. У кампирдан миннатдор, чолдан хафа бўлиб, қатикни пақирга ағдартди-да, чолга хайр ҳам демай чиқиб кетди. Навбатдаги ҳовлига етгунча у миқ этмади. Галдаги дарвоза олдига борганида, бу индамаслигим Тўраларга таъсир қилмасин дедими, тагин шўхлиги бошланди:

— Ошолол!

Кўп куттирмай ичкаридан бир кампир чиқди, қўлида зараңг, оғзи тўла дуо:

— Худоё умрларингдан барака топинглар. Жуда яхши ўйлабсизлар, озгина қўғирмоч қилувдим, қани халтангни оч болам.— деди Тўрага яқинлашиб. У қўллари титраб, халтага қўғирмочини ағдарар экан, тинмай дуо қиларди:— Илоё юртимизга қасд қилганлар паст бўлсин...

Чолидан аллақачон айрилган, иккита азаматини урушга жўнатган бу кампир бояги Муса мулланнинг тамоман акси эди. Қизик дунё экан-да!

Улар ҳалиги кампирнинг ёнгинасидаги ҳовлига киришди. У Мастура янганинг ҳовлиси эди. Ишдан энди қайтиб келган бўлса керак, ўчоғининг тўқитқасидан гуллаб чиқаётган олов қарийб ҳовлининг ярмини ёритиб турар, ўзи тандир устида нимадир қилар, атрофида майдачуйда уч-тўрт бола гирдикапалак бўлиб, қийқирншар эди. Кирувчилар яқинроқ боришиб қичқирншди:

— Ошолол!

Мастура янга қўлида капгири, қаддини ростлаб, олов яллиғидан терлаб кетган бўлса керак, пешонасини енги билан артди-да, чиройн очилиб:

— Келинлар, келинлар,— деди. У жўхори қовураётган экан. Ҳалиги майда болалар қозондан атрофга учган оппоқ бодроқларни теришар, қизиқиб кетиб, олов-

га яқинлашиб қолганларини сезмас эдилар.— Ҳой, яшшамагурлар, қоч! Ёниб ўласанлар...— У болаларга танбеҳ бериб, кирувчиларга қараб жилмайди.— Ҳозир, бирпасда бўламан...

— Маъқул, кутейик женге...

...Ошолол деган товуш тўртинчи ҳовли эшиги олдидан чиққанида, Бойғозиларнинг кетларидан беш-олти бола эргашган, улар бозорда юргандай чувиллашишар, Бойғози чўлоқ билан баб-баравар бақирришар, хижолатпазлик билан бошланган ишнинг охири хурсандчиликка айланиб кетган эди. Болаларга ўйин керак-да! Текин томоща топилди-қўйди. Сергей учун ҳам бу иш хурсандчилик бўлди. Навбатдаги ҳовлига борниганида болаларга қўшилишиб у ҳам қичқирди:

— Аса-лўл...

— Ошалол!

Бу ҳовли Информбюро холаники эди. Холанинг ўзи чиқди, қўлларида ҳеч нарса йўқ эди:

— Вой чироғларим-эй, ҳали ҳеч нарса қилолганим йўқ эди. Овқатим бир оздан кейин пишади, бир айланиб келинглар, болаларим. Бунни қара-я, ошолол сўрашларингни кеча эшитувдим-а, ўчоққа ўтти эртароқ ёқсам бўларкан-а...

Информбюро холанинг гапи кўпайиб борарди. Бойғози унинг гапини бўлди.

— Бўпти, сўған-да, раҳмет. Энди эртен келемиз. Насяга-де кўнаверамиз, шеше...— деди пақирини қўлига олиб.

— Уят бўлди-да, болаларим...

— Жўқ дегенингизде не қилардиқ? Қудайлигингизди айттингиз-ғўй...

Навбат Зулайҳо холаникига келганида Бойғози тўхтамай ўтиб кетди. Улардан илгарироқ келиб бақирришни мўлжаллаб турган болалар ҳайрон бўлиб турдилар-да, индашмай буларнинг орқаларидан чопишди. «Эридан қорахат келганини ҳисобга олган бўлса керак», деб тахмин қилди Тўра. Бойғози бўлса: «Тагин бирор гап бошлаб юрмасин», деб ўтиб кетган эди. Навбатдаги уй Камолаларники эди. Шу жойга келишганларида Тўра сал ўзини тортibroқ турди. У негадир ҳаяжонда, ким чиқар экан, деб бир четда кутиб турарди. Эшик гичирлаб очилди. Тўранинг юраги қинидан чиқиб кетай деди. Камола қўлида коса, эшик олдига чиқиб болаларга битта-битта қаради. Четроқда турган Тўрани таниди шекилли, аста келиб Бойғозининг қўлидаги пақирга косадаги

овқатни қуйди. Болалар ўзи жимиб қолдимн ё Тўрага шундай туюлдими, унинг қулоғига ҳеч нарса эшитилмас, ҳамма унсиз қимирлар, оғизлари пичирлаб гаплашаёт-гандек бўларди.

Болалар чувиллашиб навбатдаги ҳовлига қараб чо-пишганда Қамола уларнинг кетидан қараб қолди...

Шу зайл ошолол йиғиш давом этар, болалар «оқ су-як», «ботмон-ботмон» ўйинларини йиғиштириб қўйиб, уларнинг кетидан чопишарди.

Шу куни Тўра бир нарсани фаҳмлади: у ўзича шу қишлоқда туғилдим, бу қишлоқнинг одамларини ипи-дан-игнасиғача биламан, деб ўйлар эди. Шу бугуннинг ўзида у турли-туман одамларга дуч келди. Бир-бирига сира-сира ўхшамас эди. Ҳатто ҳар куни кўриб юрган одамлари ҳам қилган муомаласидан сўнг аввалги ўзига ўхшамас эди. Ўзича бу тузук одам деб юргани хасис, бу унча эмас, деб юрган одами эса, қўли очиқ чиқиб қолди. Одамнинг одамлиги, фақат сўзидагина эмас, унинг муомаласида, олиш-беришида, ишида экан, шундан би-линар экан унинг яхши-ёмонлиги! Шунга ишончи комил бўлди.

У хаёл билан бўлиб, қишлоқнинг ярим хонадонидан ошолол йиғишганини сезмай қолибди. Йўлда буларни ранс тўхтатмаганида, эҳтимол у хаёл суриб, Бойғозига, болаларга бенхтиёр эргашиб кетаверган бўлармиди!

— Хўш, ишлар қалай?— деди ранс қамчини ерга таяб ўтирар экан.— Бирор иш чиқадиганми?

Бойғози чўлоқ пақирни раиснинг олдига қўйди. Сал-кам бир пақир овқат йиғилибди.

— Тагин мишау қапта-да бар,— деди Бойғози Тўра-нинг елкасида турган қопга ишора қилиб.

Тўра шундагина елкасида халта борлигини сезиб, ас-та уни раиснинг олдига қўйди. Ранс халтани кўтариб, чамалаб кўрди.

— Бунинг ишинда нан-да бор, талқан-да бор, қувир-маш-та бор...

— Тузуксизлар-ку...— деди ранс хурсанд бўлиб. Ке-йин пақирни кўтариб, йиғилган ошдан ҳўплади, томоғини тақиллатиб, бошини сарак-сарак қилиб деди:— Оҳ-оҳ-оҳ... Ҳай, садағанг бўлай кўпчилиг-ей, шу меҳринг, шу оқибатинг бўлмаганда халқ бўлармидинг? Бир муштдан урсанг ўлдирасан, бир қошиқдан берсанг тўйдирасан!

Ошолол йиғишни хушчақчақликка, томошага айлан-тириб юборган ўйинқароқ болаларнинг қий-чуви раис-нинг гапини эшиттирмэй қўйди. Бундан на раиснинг, на

Бойғозининг, на Тўранинг жаҳли чиқди. Қайтага уларнинг қий-чувлари сокин оқшомга ярашиб турар, теварак-атрофга руҳ бахш этар эди.

— Қани, халтангни оч!— Ранс бобонинг гапидан мамнун жилмайиб турган Тўра, аёл кишининг товушни эшитиб, ялт этиб қаради. Не кўз билан кўрсинки, қаршисида, қўлида товоқ ушлаб Зулайҳо хола турар эди. Нима дейишини билмай шошиб қолди.

— Ай бола, нега анқайип турсин,— деди Бойғози Тўрага танбеҳ берган бўлиб. Аслида, Зулайҳо холанинг уйига қайрилмай ўтиб кетганидан ўзи хижолатда эди.

Тўра шошиб, халтасининг оғзини очди. Зулайҳо хола қўллари титраб товоқда олиб келган бодроғини халтага ағдарар экан, Тўрага гинахонлик қила кетди:

— Нега мени ҳатлаб ўтиб кетдинг, ука,— у бундан сўнги гапини йнғи аралаш айтди.— Ё амаким ўлди, деб мени одам қаторига қўшмаганингми бу? Қатордан қолгунча хатардан қол, дейдилар. Бундай камситма, ука.

Унинг гап оҳангида камситилгани учун алам ҳам, айни пайтда, Тўранинг назарида, тунов кунги ўйламай қилиб қўйган чакки иши учун узр ҳам бор эди, у бу гапларни бақирмасдан, шовқин кўтармасдан айтди. Тўра сенга айтаман, ранс бобо, Бойғози, сизлар эшитнинг, қабилида айтди. Буни ранс бобо билан Бойғози чўлоқ ҳам тушунди. Индашолмади. Зулайҳо хола кетди.

— Да-а,— деди чўзиб Бойғози. Сўнг у, ранс бир нима деса керак, деб елкасини қашиб кутди. Аммо ранс ҳеч нима демади. Бир сония жимликдан сўнг:

— Ҳай,— деди ранс,— энди гап бундай: бугунга шу етар. Кунига йнғсанглар баъзи оилаларга малол келадн. Кунора бўлсин, хўпми?

— Жақси, оқсоқол.

— Нима дейсан, Абдитўра?

— Майли...

— Хўш, буни ким тарқатади?

— Тарқатмай неси бар?

— Сенинг идорада ишинг бор,— деди ранс Бойғози-га — Абдитўра, ўзинг олиб бориб берақол. Биринчи галда, илгари кўчиб келганларга. Кейин бошқаларга. Оиласига қараб, овқатининг етишига қараб тақсим қил, хўпми?

— Хўп.

— Қани юр, Бойғози,— ранс Бойғози билан бошла-ниб кетаркан, бир нима эсига тушди шекилли, орқасига

қайтди.— Ҳой, Абдитўра, овқатни тарқатиб бўлганингдан сўнг идорага кириб ўт. Гап бор.

— Майли.

Тўра халтани Сергейга бериб, ўзи пақирни кўтариб олди-да, пан Дворжекларниқига қараб юрди. «Раиснинг нима иши бор экан менда?» деб ўйларди у пақирни авайлаб кўтариб бораркан. У хаёли билан бўлиб, орқасидан эргашиб келаётган бир тўп боланинг қий-чувиға, йўл-йўлакай олдиларидан чиқиб акиллаган кучукларга ҳам парво қилмас эди...

Тўра кеч хуфтонда овқатни бир амаллаб тарқатиб бўлди. Умрида бунақа ишни қилмаган эди, жуда қийналиб кетди. Бировга кўп, бировга оз, дегандек... Бечоралар айтмайди-ю, лекин пақирга кўзларини мўлтиратиб тикилишадн, тагин озроқ қуярмиқан, деган маънода ориқ юзларини буруштириб жилмайишадн. Ярим ўжов ортиқроқ қуйсанг миннатдор бўлиб, бошлари ерга теккунча таъзим қилишадн...

Хуллас, ёмон бўлмади. Тўра бу ишларни бир ёқли қилиб, Сергейни бобосига топшириб, идорага келди. У бўсагадан ҳатлаб ичкарига кирар экан, ҳамон «Раис менга нима дер экан?» деб ўйларди. У идора эшигидан кирди-ю, ҳайрон бўлиб қолди. Девор тубидаги скамейкада Розик жилмайиб ўтирарди. Саломлашди.

— Ҳа, келдингми, азамат? Яша, ота ўғли. Иш бундай бўпти,— деди раис хурсанд бўлиб. «Кўрдингизми, қандай йигитларимиз бор-а», деган маънода ёнгинасида ўтирган қўнғиз мўйлов вакилга қараб хурсанд жилмайди.— Энди, ўғлим, гап бундай, Гиёс акангини яна бир ойга қолдиришибди. Бошқаларни индинга кузатиб қўямиз... Энди сен бир-икки кун Гиёс акангга бўлишиб турасан. Кейин хирмонга, Соли оқсоқолнинг ихтиёрига ўтасан. Хўпми?

Тўра қувониб кетди. Ахир, кўпдан бери орзу қилиб юрарди-ку, бошқа ишга ўтишини. У бу таклифдан ниҳоятда хурсанд бўлганини яшира олмади. Аста жилмайиб қўйди.

Барча гапларни Тўра келгунга қадар гаплашиб олишган эканми, идорадагилар, бўпти бўлмаса, гап тамом, дегандай ўринларидан туришди. Шу маҳал эшик жонсизгина тақиллади. Ҳамма ҳайрон бўлиб, эшик томонга қаради. Чунки бу ерда эшикни тақиллатиб, руҳсат сўраб кириш одат эмасди-да. Бойгози секин бориб эшикни очди. Эшик олдида шляпасини қўлига олиб пан

Дворжек турар эди. Орқасида ўгли Франтишек ҳам бор.

— Пажалиста, пан Дворжек,— деди Бойғози уни ичкарига таклиф қилиб.

Ҳамма ўтиришни ҳам унутиб, ҳайрон бўлганча унинг киришини кутиб турарди. Пан Дворжек эшикдан таъзим қила-қила кириб келди. Киришга кирди-ю, одамларнинг салобати босдими, тили калимага келмади. Ҳаммага бир-бир қараб олгач:

— Добри вечур,— деди.

— Садис!

— Бардзо¹.

Пан Дворжек стулга ўтирди. Афтидан, ниманидир айтолмай қийналарди. У ўғлига бир қараб олди-да, қўйнига қўл солди. Чўнтагидан авайлабгина битта лампа шиша олди, уни пуф-пуфлаб энги билан артди, сўнг ўртада турган лампанинг синиқ шишаси ўрнига қўйиб қўйди... Синиқ шишада хирагина ёруғ бўлиб турган хона сезиларли даражада ёришди. Ҳамманинг юзига табассум югурди.

— Раҳмат, пан Дворжек,— деди ранс ундан минпатдор бўлиб,— ҳа, айтгандай, Абдитўра, тунов кунги ваъда қилинган шишаларни олиб келиб берганмисан мактабдан?

— Ҳзим қўлим тегмай...— деб минғиллади Тўра.— Камолга тайинловдим...

Пан Дворжек ҳеч нарса тушунмай уларнинг юзларига қарар, нима гап эканлигини билгиси келар эди.

— Бойғози, сўра-чи, олиб келиб бердимикан?— деди ранс пан Дворжекдан кўзини узмай.

— Пан Дворжек, девушка стекло принес?— сўради Бойғози чўлоқ.

— Штекло? Ах, дзефчина шпипеци... вчера²,— деди пан Дворжек жилмайиб.— Бардзо! Пасибо...

Пан Дворжекнинг гапларидан Камоланинг шишаларни олиб келиб бергани маълум бўлди. Ҳзини бу хижолатпазликдан қутқаргани учун Тўра кўнглида Камолага раҳмат айтди.

Ҳамманинг юзида табассум ўйнаб турганини кўриб пан Дворжек мақсадга ўтди:

— Пан председатель,— деди у негадир ийманиброқ.

¹ Ташаккур.

² Қиз келтириб берди, кеча.

Орқасида турган ўгли Франтишекка ўгирилиб, унинг елкасига қўлини ташлади.— Прошэн... Хциялбим...¹

— Нима деяпти?— деди ранс ҳайрон бўлиб. Бошқалар ҳам ҳайрон бўлиб туришарди. Унча-мунча русча гапнинг кифтини келтириб ташлайдиган қўнғизмўйлов вакил ҳам ағрайиб турар эди.

— Чево хочеш?— деди Бойғози. Қўнғизмўйлов унинг гапига кулиб юборай деди-ю, ўзини зўрға босди.

— Цось? Не разумен, да?²— деб ҳайрон қараб турди-да, сўнг ўглини Тўрага қараб итарди.— Робаци, вмешта...³

— Э, бўлди, тусиникти,— деди Бойғози кулиб.— Тўрамен бирге жумис истесе ирзамин, деп жатир.

— Майли,— деди ранс пан Дворжекнинг кифтига қўлини ташлаб.— Раҳмат... Ана, Абдитўра, кўпайишиб қолдинглар. Бир икки кун буларни ўргатмасак, Ёнёс аканг тоза қийналадиган бўлди.

— Мужиганскийга қудай жеткизди,— деб кулди Бойғози.— Ўрисшани кўнгли тусегенше сўйлетин бўлди...

Пан Дворжек хурсанд эди. «Сувни кўрмай этик ечмайдиган қувлардан-ку бу пан. Тунов куни атайлаб борганимизда индамаган эди. Бугун овқат улашган эдик, ўглини хизматга берди. Мард бўлса, ўшанда розилик бермасмиди? Савдога яқинроқ халқ-да!» деди ичиди Бойғози чўлоқ. Лекин бу фикри ўзига ҳам маъқул бўлмагани учун ташига чиқармади.

Шу билан гап тамом бўлиб, ҳамма уй-уйига тарқадди. Тўра уйларига ҳар кунгидан ҳам хушчақчақ кириб келди...

Ҳаммаёқни димоқни қитиқловчи хушбўй бугдой ҳиди тутиб кетган. Арпа ўроғининг бошланганига икки ҳафтадан зиёдроқ вақт бўлган-у, бугдой ўроғининг бошланганига бугун иккинчи кун. Иш қизгин. Бугдойи ўрилди, сап-сарик ангиз бўлиб қолган пайкалларда Камола бошлиқ мактаб ўқувчилари бошоқ териб юришар, нариги томонда эса, бошларини пешонабоғ билан маҳкам тапғиб олган қиз-жувонлар бричка аравалар устига паншахада гарам ортишар эди.

Тўрада бир ҳафтадан бери тиним йўқ. У подани Ёнёс ака, Сергей билан Франтишекка топширганидан

¹ Илтмос. Мен истардимки. . .

² Нима, тушунмаяпсизми?

³ Бирга ишлашинлар.

бери хирмонда, Соли оқсоқолнинг ихтиёрида! Гоҳ тарозни тортади, гоҳ бугдой тўла қопларни кўтаришади, гоҳ у қопларни тикаётган Кристина билан Муса мулланинг келини Манзурага қарашади, кечқурунлари, ой туққан маҳалда эса йиғирматача эшакка галла юклаб беш-олти бола билан шаҳарга — заготзернога йўл олади. Подадан бўшаб, орзуси ушалиб хирмонга ўтгач, унда ажойиб бир кўтаришчилик, фаоллик юз берди. Ҳамманинг оғзида Тўра: у кичкинагина қишлоқда машҳур бўлди-қолди. Иккита чолнинг боши қўшилса бас, Тўранинг гапини қилишади: «Барака топгур яхши бола чиқди; қилмаган, билмаган иши йўқ. Пода ҳам боқди, келган меҳмонларнинг ёмон кунига ҳам яради... Мана энди, буринни зўрға эплаб тортадиган чурвақаларни тўплаб эшакларда давлатга галла топширяпти. Газитга ҳам мақталганмиш! Отасига раҳмат, отасига тортдида...»

Ҳа, чолларнинг гапида жон бор эди. Ҳамма гап муомалага боғлиқ экан. Ошолол масаласи кўп нарсани ҳал қилди. Еган оғиз уялар деганларидек, кўчиб келганлар овқат ташвишидан қутулиб, колхоз ишларига қарашингга ҳам яраб қолинди. Афанасенко бобо шу ерда, хирмонда, Соли бобо билан бирга. Белбоғига чувда қистириб олган, бошида яғири чиқиб кетган энсаси баланд кепка, бир ёнига жуволдиз тикиб қўйибди. Куракни кўтариб ҳар силтаганида кепкасига қистириглич жуволдиз офтобда ялт-юлт қилади. Чанг, қипиқ босган юзини бир-икки томчи тер пастга чизиб тушибди. Соли бобо ҳам, Афанасенко бобо ҳам гир этган шамолнинг пайида. Шамол турди бас, куракларни қўлларига олишади, шамол тинганда эса, паншаха билан хирмоннинг ёйилиб кетган жойларини ўртага ташлашади.

Нарини томонда, фарам уюми панасида турган молтилкада тиним йўқ: кечаю кундуз гуриллагани-гуриллаган.

— Апанас, давай— деб қўяди Соли бобо шамол турган пайтларда, гўё улар анчадан бери дўст, ўртоқ.

Пан Дворжек ўгли Франтишекни Гнёс аканинг ихтиёрига топширгач, бир-икки кун ўтказиб қизи Кристинани ҳам ишга чиқарди. У ҳозир хирмонда, мулла Мусанинг келини Манзура билан қопларнинг йиртигини ямайди, бугдой солинган жун қопларнинг оғзини тикади, бугдой қоплайди, мавриди келса қопларни араваларга юклашади. Онаси Раила эса, тушгача бугдойни

ўрилган далага чиқиб, болаларга қўшилиб бошоқ теришадидан, тушдан кейин бир халта бошоқ олиб уйига қайтади; хаста ётган онасига қарайди. Пан Дворжекнинг ўзи анча одамларга лампа шиша қилиб берди, ундан колхоз ҳам миннатдор. У аҳён-аҳёнда шаҳарга тушиб туради, у ерда нима юмуш қилишини ҳеч ким билмайди. Бир куни у Қарқаралида унча-мулча ов билан шуғулланиб юрадиган Бойғозининг отаси Ирискелди овчиникига борибди. Унга бир лампа шиша ҳадя қилиб, битта қуён отиб беришни сўрабди. Ирискелди бобо, хўп деб, келаси куни битта қуён отиб келтирибди. Пан Дворжек қуёнини олмабди. Менга тириги керак, дебди. Бобо ҳайрон бўлиб, бир амаллаб чалажон қуён келтирибди. Ўзингизга маълумки, ўқ теккан қуёнининг ўндан бири омон қолади. Бобо тирик қуёнини нима қиласан, деб сўраган экан, у: «Шаҳарга олиб тушиб, ўзимизнинг мулламизга сўйдириб келаман, шундай қилмасам, онам бошқалар сўйган қуёнини емайди, касал», дебди. Шу гап дарров қишлоққа тарқаб, баъзан гўшт тақсимланганида унга беришмайдиган, иложини топишса, бирор товуқми ёки бошқа бирор тирик жонворми ҳадя қиладиган бўлишди.

Айниқса, кейинги кўчиб келганларнинг майда болалари асқатди колхозга. Уларни Тўра эшакка миндириб бугдой ташийдиган бўлди.

Шаҳардан келган қўнғизмўйлов вакил кечаю кундуз хирмонда. У хирмондан бу хирмонга қатнагани-қатнаган. Бир ҳафта илгари ярқираб турган энсаси баланд каламинка кепкаси, ёқаси гулдор украинча кўйлаги, уни попукдор белбоғи чанг, қипиқ ва тердан илгари қайси рангда эканлигини ажратиб бўлмайдиган даражада кирланган, ўзининг ҳам ранги офтобда анча қорайган, бурнининг тагидаги қўнғизсимон мўйловидан путур кетган эди. Оёғидаги яшил брезент этигини хас-чўп ялаб иппини чиқариб юборган, галифе шимининг икки ёққа чиқиб турадиган чўнтаклари шалвираб қолганди. У Тўрага биринчи кўрганидаёқ ёқмаган эди. Ишмага эканини ўзи ҳам билмайди. Ишқилиб, нимаси биландир ёқмади. Тўрага у бирор марта ёмон гапирмаган, одамларга ҳам ёмон муомала қилган эмас. Фақат шуниси борки, у пландан бошқасини тан олмас, «давай-давай»дан бошқа гапни билмас, чоллар бирор маслаҳатли гап айтишса бўйинини эгиб «хўп» дерди-ю, ўзининг билганидан қолмас эди. У фақат район катталари обрўсини ўйларди, холос. Унингча, ҳамма нарса, хусусан, ғалла плани

ҳозир, шу кунларда бажарилсини ўз иши битгач, колхоз нима қилса қилаверсин, униси билан иши йўқ. Эҳтимол, шуниси ёқмаётгандир. Эҳтимол...

Шу кунларда на раис бобода тиним бор, на тўриқ йўрғада. У участкадан бу участкага қатнагани-қатнаган. Вакил фақат галлани билади. Раис бобо эса, ҳамма нарсага жавобгар. Пахта чопиқдан чиқиб, чеканка бошланган пайт. Ишчи кучи эса кам. Пахта деса хирмон қолади, хирмон деса чорва. Ҳали Сир бўйига одам юбориб қишқи хашак ҳозирлигини кўриш ҳам керак. Айни қамиш, пичанларнинг етилган пайти. Ҳозирдан қолса, вақти ўтиб, сарғайиб кетади. Сарғайиб қолганда ўрилган хашакни мол нишхўрдга чиқаради, емайди. Бир томонда Белариқ бўйига экилган қовун полизнинг охириг чопиғи. Ҳеч қаердан мадад йўқ. Туғу-кун ишлашга тўғри келади.

Бир ҳафтадирки, хирмон атрофида, ариқ сувига яқинроқ жойда ҳар кунни бир марта иссиқ овқат пиширилади. Туш пайтида шу атрофда ишлаб юрганларнинг каттаю кичиги тўпланиб, ангиз устида овқатланишади.

Саратон офтоби тиккага келган, ҳаммаёқни жинганак қилиб куйдириб турибди. Тўрғайлар ҳам ўзларини салқин-сояга уришган. Узоқ-узоқлардан кумуш сароб милтиллайди. Ҳатто одамларнинг соялари ҳам иссиқдан қўрққандай бағриларига тиқилган, худди тандир ичида юриб, нафас олаётгандай бўласан.

Ҳар кунги одати бўйича Соли оқсоқол толга осилган сўқа қанотини зарб билан урди. Атрофга унинг иссиқдан бўғиқ, жаранги тарқалди. Ҳамма аста-секин хирмон атрофига тўплана бошлади. Биринчи галда, бошоқ териб юрган Камола бошлиқ болалар халталарини кўтаришиб, тарози атрофига келишди. Тўра уларнинг халталарини тортиб, дафтарига қайд қилар, сўнг бошоқларини хирмонга тўктирар, кўзи тарози милица-ю, хаёли Камолада эди. Подадан кетиш олдида Тўра Камола билан сал яқинлашгандай бўлган эди, мана, бир ҳафта бўладики, у болалар билан овора бўлиб қўли тегмаяптими ё бошқа бирор сабабни борми, кам кўринадиган бўлиб қолган эди. Эҳтимол, хирмон атрофида одам кўп бўлгани учундир, эҳтимол, анави қўнғизмўйлов вакилдан уялар... Ишқилиб, кам кўринадиган, хирмондан узоқроқда юрадиган бўлиб қолди. Фақат овқат маҳалида келади-да, болалар билан бир чеккада ўтириб, овқатланади, дам олади. Нега ундай? Бунни Тўра сира ҳам тушунолмас, унинг

авзойинни кўриб ҳайрон бўларди. Ё бирон нарсдан хаммакидан? Ё тагин кимдир ананн Зулайхо холага ўхшаб бирор нарса дедимкидан?

Ана, у келди. Елкасида ярим қопча бошоқ. Иссиқдан бурунларининг учигача терлаб, бўртиб кетибди. Бошида пешоңабоғ, эғнида ўша гулдор кўк чит кўйлагини. Оёғидаги кўҳнагина сахтиёни этигининг учини, ёнтоқ титиб юборган бўлса керак, оқариб кетибди... Узи ҳам сал тўлишганми ё Тўранинг кўзига шундай кўриняптими?

У елкасидаги қопни тарозига қўйди-да, Тўрага бир ёвқараш қилди. Билинар-билинимас пичирлаб салом берган бўлди.

— Уни саккиз кило,— деди Тўра жилмайиб.

Қамола унга аҳамият ҳам бермай:

— Марҳаматга ёзиб қўйинг,— деди астагина. Ёнида кичкинагина қиз илжайиб турар эди. Афтидан, қопни ўзи кўтаролмагани учун Қамола олиб келганга ўхшайди. Тўра ҳайрон бўлиб дафтарига ёзиб қўйди. Қамола хирмонга қопни ағдар-да, ёнидаги қиз билан нарироқда— аңғиз устига бориб ўтирди. Ҳамма қозон бошига товоқ кўтариб келганида ҳам у келмади. Унинг учун овқатни ҳалиги ёнидаги кичкинагина қиз олиб кетди...

Қамоланинг индамаслигини ўзига яраша сабабларини бор эди. Бир ҳафта илгари Тўра Қамоладан мактаб кимё лабораториясидаги синиқ, ишга ярамайдиган найчаларни, колбаларни пан Дворжекникига олиб бориб беришни илтимос қилган эди. Эртасига Қамола хижолатлик билан ийманибгина ўша Тўра илтимос қилган шиша синиқларини Раҳбар опадан сўради. Опа ҳайрон бўлиб Қамолага қаради-да:

— Нима қиласан уларни?— деди.

— Пан Дворжекка олиб бориб беришим керак экан,— деди Қамола.

— Пан Дворжекка? У нима қилар экан?— деди ҳайрон бўлиб Раҳбар опа.

— Шиша, лампа шиша қиларкан,— деди Қамола қизариб-бўзариб.

— Ким айтди уни сенга?

Қамола қизариб кетди. У Тўра айтди, деёлмади-ю, секингина:

— Ранс бобомлар...— деб қўяқолди.

Рахбар опа «раис бобо мактабда синиқ шиша борлигини қаёқдан биларкан?» деб ўйлади. Кейин суриштириб ўтирмай:

— Ҳа, майли, олақол,— деди.

Камола нақ қўлга тушиб қолаёзди. Яхшиям «раис бобомлар» деган гап тилига келиб қолгани. «Тўра акамлар...» деганда борми, кечаги ўсмоқчилаб сўрагани ростга чиқиб қолган бўлар эди.

У кечқурун уйга қайтишида анчагина синиқ колбаларни, найчаларни ҳар йили мактаб пешайвонига осиллавериб, ранги билинмай йиртилб кетган алвонга тушиб, пан Дворжекникка келди. Эшигини тақиллатган эди, уйдан қош-кўзи тимқора, сочлари калта қирқилган, чиройликина бир қиз чиқди. У қўлидаги тугунчани нидамай ўша қизга тутқазди-ю, кетига бурилди. Қиз эса ҳайрон бўлганича, унинг орқасидан қараб қолаверди...

Камола уйига қайтиб келаркан, дафъатан хаёлига: «Нега Тўра акам пан Дворжекникка кечаси келади десам...» деган фикр йилт этиб ўтди. Шу фикр ўша оқшом уни ухлатмади. Фикр кетидан фикр говлаб, боши оғирлашиб кетди, хаёлида ноёб нарсасидан ажралиб қолаётгандай бўлаверди...

Шундан сўнг болаларни бошоқ теришга олиб чиқди. Уша ўзини ташвишга солган ўйдан қутулармиканман, деб умид қилди. Бўлмади. Тўра ҳам подани қўйиб хирмонга ишга ўтди. Тағин ёнларида ким бор денг? Уша пан Дворжекнинг қош-кўзи қоп-қора, сочи калта қирқилган сулув қизи! Уялмасдан, узун лозимсиз ёнларида ўтириб, қоп ямайди, жун қопларнинг оғзини тикади! Қаранг-а?

Бунинг устига сўнгги пайтларда қишлоққа овоза бўлиб кетган Тўранинг шуҳрати; газетада босилган «Эшак карвон» деган мақолада унинг мақталиши қўшилди. Бир ғалати жойи шунда эдики, нима учун эканлигини ўзи ҳам билмайди, Камола сўнгги кунларда Тўрани бирор мақтаса ҳам гаши келадиган, қандайдир ўзидан баландлашиб кетиб, қўли етмай қоладигандай бўлаверарди. Ишқилиб, ўзини ундан олиб қочадиган, камгап бўлиб қолди. Бундан бошқа сабаби йўқ. Тағин ким билади дейсиз?..

...Камолалар овқатларини ичиб бўлишиб, ҳаммадан илгари ўринларидан туриб кетишди. Соли оқсоқол билан Афанасенко бобо бир чеккада, ўзларига алоҳида дастурхонча ёзишган. Бирини-бирини тушунишмаса ҳам

пмо-ишора билан гаплашишар, баъзан бирининг гапи боғдан, бириники тоғдан бўлиб кетар, тагин ўзларини ўзлари тузатишиб, йўлга тушиб олишар эди. Ундан нарироқда Манзура келинойи, Кристина, тагин уч-тўрт қиз-жувонлар ўтиришиб овқатланишарди. Улар ичида гапга чечани Манзура келинойи. Шаҳарда ўсган қиз эмасми, ҳамани оғзига қаратгани- қаратган, билмагани, кўрмагани йўқ, дейсиз. Ўзи жуда шўх жувон-да, Ҳамма билан ҳазил қиладди. Баъзан ҳув анави чеккада ўтирган қўнғизмўйлов вакилни ҳам гап билан довдира-тиб қўяди. Маълум бўлишича, улар шаҳарда бир маҳаллада яшашган, бир мактабда ўқишган экан. Кейин нима ҳам бўлади-ю, у амакисининг ўғлига турмушга чиқади. Улар бир йилдан зиёд турмуш қурганларидан сўнг, эри аскарликка кетади. Манзура келинойи қурсоғидаги боласи билан қолаверади. Эри боргандан кейин бир-икки мартагина хат ёзиб, кейин жимжит бўлиб кетади...

Одамлар овқатланишиб бўлишган ҳам эдики, ранс бобо отда келиб қолди. Ҳамма унинг ҳурматига ўрнидан турди. Ранс бобо одамлар билан салом-алиқ қилиб, Солн бобо билан Афанасенко боболарнинг олдига борди-да, ҳорғин чўкди. Бошқалар қайтиб жой-жойларига ўтиришгани йўқ. Манзура келинойи билан Кристиналардан бошқа ҳамма ўз ишига отланди. Наринг томонда ўтирган қўнғизмўйлов вакил ранс ўтирган жойга ўтиб келаётиб, қўли бехосдан Манзура келинойининг биқинига тегиб кетди. Тўра бунини сал-пал пайқаб қолди. Вакил ҳеч нарса бўлмагандек, ранснинг ёнига чўкди. Тўра ҳозиргина кўрганини тагин бир кўз олдига келтирди: вакил аста ўтиб келаётиб... Тегиб кетмади, атайлаб туртиб ўтди шекилли? Туртиб ўтмаган бўлса, нега Манзура келинойини белни ўйнатиб кулади? Ҳа, туртиб ўтди. Наҳотки?

Тўра ўзининг тахминига ўзи ишонмади. «Менга бир бало бўлиб қолди шекилли,— деб ўйлади.— Наҳотки, Манзура келинойиндек шўх, хушчақчақ жувон ҳақида шундай бўлмағур ўйларга борсам? У ҳам майлику-я, бунақа ишлар қўнғизмўйловнинг қўлидан келармиди? Ахир у вакил. Жиддий одам-ку...»

Нима бўлса ҳам бу капалак қанот қоққунча юз берган ва киши ишонмайдиган ҳодиса Тўранинг баданини бир қиздириб ўтди. Камолалар бошоқ териби юрган томонга қараб, хўрсиниб қўйди...

Үн биринчи боб

Қуёш Қора тоғ чўққиларига ияк қўйиб чиқа бошлаганида Тўра етаклаб бораётган эшак карвон поезд осма йўлдан ўтиб, шаҳар кўчасига кириб келди. Улар бир кўча айланишгач, дарвозасининг пештоқига йирик-йирик қилиб «Туркистон район заготзерно контораси» деб бе-ўхшов ёзиб қўйилган наставкана ҳовли ёнига келиб тўхташди.

Ҳали эрта бўлишига қарамай, дарвозаси ёни ридивонли бричка, қўқон араваларга тўлиб кетган эди. Наринги чеккада иккитагина бир ярим тонналик кўҳна машина турибди. Кузови тўла ғалла. Шофёрлари бир четда махорка чекиб, навбат кутишар эди. Дарвоза олди олаговур, қий-чув. Ҳамма ҳам олиб келган ғалласини тезроқ тоншириб кетиш пайида. Бақбақаси осилиб тушган, хўп-пасемиз, мўгул башарасидан ёғ ҳиди анқиб турадиган тарозибон дарвоза олдига чиқиб, навбат кутиб турганларга бир қаради-да:

— Эшаклар олдин кирсин!— деди овозини баландлатиб.

Аравакашлар, шофёрлар норози оҳангда чувиллашиб кетишди.

— Нима, эшакнинг шохи борми, олдин кирди?

— Биз олдин келганмиз-ку!

— Эшак эшакни танийди-да!

Тарозибон одамларни жеркиб берди:

— Жим! Нима, араваларингнинг бели толадими сал кутиб турса! Ахир булар жонивор-ку, саксон кило юкни ўттиз беш чақирим жойдан кўтариб келиб, тагин бир соат кутиб турсинми? Қани, болалар, ҳайданглар!

Унинг «Эшаклар олдин кирсин!» деган сўзи, ростини айтганда, Тўранинг жаҳлини чиқарган, қовоқ-тумшуги тушиб кетган эди. Йўқ, тарозибоннинг нияти тўғрилигини билгач, бир оз чиройи очилиб, эшакларни ҳовлига қистай бошлади.

— Қани, Шурик, Андрей, Мансур ҳайдаларнинг!-

Тўра тарозибоннинг афт-ангорига қараб, уни ёмон кўриб юрарди. Одамнинг сиртига қараб ҳукм чиқариб бўлмас экан-да. У шундай қилмаганида, камда бир-икки соат саргайиб кутиб турган бўлар эдилар. Шунингга ҳам раҳмат!

Эшакларнинг устидан жун қопларини олиб тарозига қўя бошлади. Бу Тўра учун унча қийин эмас. Ун беш-йигирмата эшакда олиб келинган ғаллани бирваракайига

қўйилади тарозига. Бунақа тарози районда битта бўлса кераг-ов! Ҳаммадан қийини шунда эдики, галлани тортиб бўлишгач, каттакон омборга олиб кириб, уюлиб ётган қип-қизил буғдойнинг энг юқорисига олиб чиқиб тўкиш керак. Уюлган буғдой устига узун-узун тахталар қўйилган, ана шу тахталар устидан етмиш килолик жун қопни орқалаб тепага кўтарилиш жуда қийин, оёқларинг майишиб кетади! Қопларни Тўранинг битта ўзи олиб чиқиши керак. Бошқа болалар ҳали ёш, эшак устида зўрга ўтириб келишган, улар эшакларнинг бошини ушлаб туришдан бошқа ишга ярамайди. Пастроққа тўкишга мўгул башара тарозибон руҳсат бермайди.

Етмиш килолик йнгиর্মата жун қопни тепага олиб чиқиб тўкиш осон гапми?

Тўра охирги қопни аранг тепага олиб чиқиб тўкиди-ю, буғдой уюми устига йиқилди. Қорасувга тушиб кетибди! Қулоғига ҳеч нарса кирмас, энтикиб шифтга қараб ётарди. Бир барзангинамо киши катта бир ола жун қопни олиб чиқиб устига ағдарганда у ўрнидан сакраб турди-да, қўлидаги бўш қопни судраганича пастга тушди. У тўғри тарозибоннинг олдига келиб:

— Қани, амаки, қоғозни беринг?— деди.

— Ие, ҳали шу ердამисан?— деди тарозибон ҳайрон бўлиб.— Мен сени, нарядни олишни унутиб кетди болапақир, дебман. Мана, аллақачон қўл қўйиб қўйганман...

Тўра нарядни олиб ҳовлига чиққанида, эшаклар кўринмас, ҳовлини аравалар босиб кетган, аравакашларнинг қий-чуви авжида эди. Эшакларни болалар дарвозанинг олдига олиб чиқиб кутиб туришган экан. Тўра индамай бориб ўзининг эшагига миниб, бошқа эшакларни етакка олганида, кўча бошидан бошқа бир эшак карвон чангитиб кириб кела бошлади. Уни кўриб Тўранинг қаеридир жимирлаб кетди: «Бизнинг ташаббусимизни эшитиб, бошқа қишлоқлар ҳам эшак карвон тузишибди-да!»

Улар бир четга чиқиб карвонга йўл беришди. Эшак устида келаётганлар ҳам ўзларига ўхшаган болалар экан. Қишлоқ болалари-да, бир-бирларига салом беришмай хўмрайишиб ўтиб кетишди.

Кечаси билан ўйлаб келгани эсидан чиқиб қолибди. Тўра поезд осма йўлига етай деб қолганларида, болаларни четдаги симёғоч олдига олиб келди-да:

— Шу ерда бирпас кутиб туринглар, мен ҳозир келаман,— деб эшагини қистаб, орқасига қайтди. Болалар ҳайрон бўлиб қолишди.

Тўра эшагини елдириб, бозор томондаги магазин ол-
дига борди-да, эшакдан сакраб тушиб, магазинга кириб
кетди. У киришга кирди-ю, пештахта ёнида турган чи-
ройли, оғзи тўла тилла тиш жувон олдига келганида,
довдираб қолди. Ҳалиги жувон: «Сенга нима керак, ҳой,
йиғитча?»— деб сўрамаганида балки у шундай туравер-
армиди?

— Ану... зирагингиз неча пул туради?— сўради у
қимтинибгина.

Тилла тишли жувон ғалати бир илжайди-да:

— Ун беш сўм,— деди.

Тўра шаҳарга ёғ олиб келиб сотганида поспра қилиб
қўйган пулини олиб, санаб кўрди. Хайрият, етаркан.

— Биттасини беринг...

Сотувчи аёл биттасини олиб, қоғозга ўраб берди.
Тўра пулини тўлади-да, магазинга қандай кирган бўл-
са шундай зудлик билан чиқиб эшагига минди. Сотув-
чи аёл унинг кетидан маъноли илжайиб, «жўжаҳўроз»
деб қўйди...

Мана, Тўралар йўлда. Қуёш уч терак бўйи кўтари-
либ, теварак-атрофини қиздира бошлаган маҳалда улар
шаҳар билан Қарқарали ўртасидаги Қорачиқ сойга етиб
келишди. Уст-бошлари чанг, бир-бирларини зўрға та-
нирдилар. Болалар ҳар кунги олатлари бўйича эшак-
лардан тушишиб, ечинишиб, ўзларини сувга отишди. Сув
бу маҳалда бирам ёқимли бўладики, болаларнинг сув-
дан чиққилари келмасди. Улар анча чўмилишди, эшак-
лар ҳам сой бўйида бир оз ўт чимдиб, ўзларига келган-
дай бўлди.

Улар яна йўлга чиқишди. Қишлоққа яқинлашиб қо-
лишганида Ёниёс акани, Франтишекни, Сергейни учра-
тишди. Ёниёс аканинг эгарга юсиқлик чуватидан маза қи-
либ ичишиб, хирмонга йўл олишди.

Тўранинг оғзи қулоғида, кўнгли нимадандир таскин
топган эди. У эшак устида келаркан, негандир ўз-ўзидан
илжаяр, чўнтагидаги қоғозга ўроқлик сирғани ушлаб-
ушлаб қўярди.

Болалар хирмонга етиб келишганида, қуёш тиккага
келган, Соли бобо билан Афанасенко бобо хирмон ат-
рофида гимирсилаб юрар, қўнғизмўйлов вакил эса хир-
моннинг соя томонида ўтириб олиб, бош кўтармай нима-
ларнидир қирт-қирт ёзар эди. Рўпарасида қип-қизил
буғдой уюми тепа бўлиб турибди. Топ-тоза! Ёниёсанида
ўраб-чирмаб қўйилган сочиқ, унинг ёнида хурмача, ичи-
га қошиқ солинган зараг... Нарироқда, иссиқдан худди

резинка копток палласига ўхшаб, қовжираб қолган ҳандалак хосасининг пўчоғи. Уни кўриб, Тўранинг оғзи сув очиб кетди. «Ҳандалак чиқибди-да!».

Тўра болаларга рухсат берди-да, қопларни йиғиштириб, Соли бобо томон юрди.

— Ҳа, келдингларми, шунқорлар!— деди Соли бобо меҳрибонлик билан.

— Келдик.

— Бўлмаса, анави сояда бирпас мизғиб ол! Унгача тушлик ҳам бўлиб қолади.

Тўра чўнтагидаги нарядни қўнғизмўйлов вакилга олиб бориб берди. У индамай олди-да, Тўранинг юзига бир қараб қўйди, сўнг ишида давом этаверди. Тўра хирмоннинг соя томонига ўтди, фуфайкасини юмшоқ анғиз устига ёзди. Болалар бошоқ териб юрган томонга қаради, сўнг чўнтагидаги сирғани тагин бир ушлаб кўрди-да, ўзини фуфайка устига отди. Қаттиқ чарчаган экан, дарҳол пишиллаб уйқуга кетди.

У туш кўрди: тушида дадаси парқувдек юмшоқ булутлар устида оппоқ отга миниб, қандайдир икки шохлик баҳайбат ҳайвонни қувлаб юрганмиш... Тагидаги оти чопмасмиш, булут устида сузиб юрганмиш. Тўра дадасининг орқасига кўк эшагида учармиш, столмасмиш. Қичқирармиш, товуши парқувдек булутлар орасига синғиб кетармиш. Бир каттакон туяга ўхшаган булут устида Камола буларни томоша қилиб турганмиш: Тўра унга бурилиб, эшагига мингаштириб олай деса, у қаҳ-қаҳ уриб, булут орасига синғиб кетармиш. Тўра товушининг борича: «Камол, Камол!» деб бақирармиш. Камоладан эса садо чиқмасмиш... Дадаси бояги баҳайбат ҳайвонга етиб, қўлидаги қилчинни силтаган экан, бир шохни жаранг-журунг қилиб учиб тушганмиш...

Тўра жаранг-журунг товушидан чўчиб уйғониб кетди. Соли бобо одамларни тушликка чорлаб, толга осиқлик сўқа қанотини зарб билан ураётган экан. Тўра ёнбошлади, кўзларини ишқалаб атрофга разм солди. Юзларига бугдой қипиқлар илашиб, терлаб кетибди. Хирмон атрофига ҳали одамлар келмаган, Афанасенко бобо кепкасини юзига бостирганича чўзилиб ётар эди. Вакил ҳам кўринмасди. Тўра ўрнидан туриб, маза қилиб керишди, сўнг ювингани ариққа қараб кетди...

У юқорироқдаги қални толзор орасига кириб, ариқ лабига чўққайиб ўтирди. Сув ниҳоятда тиниқ, ариқнинг

таги кўриниб турар, ям-яшил чаловлар равон оқаётган сувда ўн саккиз яшар қиз сочидай тўзғир, ўтлар орасида ўйнаб юрган майда балиқчалар кишининг хаёлини тортар эди. У сувга қараганча, шу ажойиб манзарани бир оз томоша қилиб ўтирди, кейин бояги кўрган тушининг таъбирини қилди ўзича: «Дадам фашистларнинг додини бераётган экан, эшак миниб юрибман, эшак тушда мурод бўлади, дегувчи эди ойим... Қамола нега кулди? Тушда ўнгининг акси бўлади дегувчи эдилар, ё мenden хафамикан?..»

Шу пайт гужум тол томонда кимдир сўзлагандай бўлди. «Ким бўларди, қулоғимга шундай эшитилгандир-да», деб ўйлади Тўра. Сал ўтмай кимнингдир шўх кулгиси эшитилди. Тўра бу ким бўлди экан, деб қулоқларини динг қилиб, товуш чиққан томонга қаради. Ҳалиги эшитилган аёл кишининг кулгиси эди. Тўра ҳайрон бўлиб, аста ўрнidan турди, бенхтиёр ўша томонга бирикки қадам босди, тол тагида икки одам ўтириб, аста-секин гаплашар эди:

— Хўпми?..— бу эркак кишининг товуши-эди.

— Вой, қизиқсиз-а, менинг болам бор, ахир...— дерди аёл товуши.

— Нима бўпти, болангиз бўлса? Сизнинг болангиз менинг болам эмасми, жонидан?

Аёл шўх кулди:

— Улинг сиз, ўроқда йўқ, бошоқда йўқ, хирмонда ҳозир экансиз-да, а?

— Уроқ, бошоқ маҳалида қайрилиб ҳам қарамадингиз-да, жонидан.

— Вой ану кишини, ўзингиз қаттиқроқ ушламадингиз-да...

— Мен нима қилай, ўзингиз балиқдай лип этиб чиқиб кетган бўлсангиз?

— Ҳм, аламми?— деди аёл эрка ва нозли товуш билан.

— Манзура...— деди эркак.

«Ие, бу Манзура келинойи-ку!»

— Бўлди-бўлди, ҳаддингиздан ошманг,— Манзура келинойи шундай дерди-ю, лекин гапида қатъият йўқ, хўжакўрсингагина гапирар, кетидан қиқирлаб кулар эди.

— Манзура...— эркак кишининг товуши эриб кетгандай бўлди. Кейин нимадир «чўлп» этди. Манзура келинойи ялинган товушда:

— Вой, бўлди-и...— деди чўзиб.

Бундан кейинги гаплар Тўранинг қулоғига кирмай қолди. Баданида қони жўш уриб, қулоқлари шанғиллаб кетди. Бирпас ўзини йўқотиб қўйди, сўнг ўзига келиб, алам қилиб кетдимми ё ўзини идора қилолмай қолдимми, зудлик билан ариқ лабида турган яхлит кесакни олиб сувга урди. Сув шалоп этиб, лойқаланди. Бояги жойдан «Вой!» деган товуш чиқди-ю, сўнг Манзура келиннинг қизарганича Тўранинг ёнгинасидан тескари қараб ўтиб кетди.

Бир оздан сўнг, қайси кўз билан кўрсинки, ўша қўнғизмўйлов вакил чиқиб келди. Тўранинг тепасига келиб, бир оз нидамай турди. Тўра ўзини ҳеч нарсага кўрмаган, билмаганга олиб, энгашиб юзларини юва бошлади, қўнғизмўйлов сирли қилиб томоғини бир қирди-да, хирмон томонга қараб кетди. «Наҳотки? Наҳотки, Манзура келинкойим...— деб ўйлади Тўра.— Бундан чиқдики, кечаги қўнғизмўйловнинг туртиб ўтгани тасодиф эмас экан-да, атайлаб қилибди-да! Вой, шемик қўнғизмўйлов-эй...»

Тўранинг боши огирлашиб кетгандай бўлди. Қайтадан ювинди. Сўнг ҳар куни овқат ейдиган жойига келиб чўкди. Одамларнинг ҳаммаси тушликка чиқибди. Ҳар ким ўз тенги билан тўп-тўп бўлиб ўтирибди. Гурунги, кулги авжида. Тўра бундай қараса, қўнғизмўйлов ҳар кунги одати бўйича бир чеккада, гўё ҳеч нарса бўлмагандай овқат еб ўтирибди. Бу ёққа қарамайди ҳам. Ҳар куни бошқаларга сўз бермайдиган Манзура келинкойим жим. Тўра томонга ер остидан қараб-қараб қўяди. Бояги сирни айтиб қўйинидан чўчийди, шекилли. Хотиржам бўлнинг, келинкойим! Тўра ҳеч қачон гап ташиган эмас. Бундан кейин ҳам ташинмайди. Лекин сиздан Тўранинг кўнгли қолгани ҳақиқат!

Бугун негадир Кристина кўринмас эди. Ҳа, бувисининг аҳволи огирлашиб қолиб, ишига чиқмаган эди. Тўра қозон бошидан мис товоқда суюқ ош олиб келиб чордана қуриб ўтирди. У ҳали ўзига келолмаган, боши зирқираб оғрир, «наҳотки?!» деган савол миясида чарх урар, айни пайтда, Камоланинг илгариги суҳбатларини қўмсар эди. Ҳа, дарвоқе, Камола қани? У атрофга қаради. Ҳув ана, мактаб болалари билан ўтирган экан. Қизиқ, Тўра унга қараса, у ҳам Тўрага қараб турган экан, дарров нигоҳини яширди. Тўра бояги огир ўйлардан аригандай бўлди. Бугун бозордан унга атаб олиб келган сирғаси эсига тушиб, кўнгли ёришди. Энди у ўша сиргани қай йўсин беришни ўйлай бошлади...

Хаёлга берилган Тўра одамлар овқатларини ичиб бўлишганини ҳам, чойдан кейин ишга отланишганини ҳам сезмай қолди. У ҳам аста ўрнидан туриб, ариқда товоғини чайди-да, унга ярим қилиб бакдан чой қуйиб, пуф-пуфлаб ича бошлади.

Тўра Афанасенко, Соли бобо, Манзура келинойилар билан қопларга бугдой сола бошлаганида кун исини маҳали бўлиб, кўланкалар анча чўзилиб қолган, саратон иссини эса авжида эди. Улар учта бричка аравага бугдой юклашди. Энди йиғирмата жун қопга бугдой солиб, оғзини тикиш керак. Кун бўлса кеч бўлиб қолди. Тунга қолинса, бу ерда на лампа, на фокус бор. Ҳар кун қоп тикишга қарашиб турган Кристинанинг ўрни билинди. Манзура келинойи бўлса, кун ботмасданоқ йўлга тушадди: эмизликли боласи бор.

Хирмонга Бойғози келди. У кулранг қашқасини ғарамга қўйиб, қичқирди:

— Ҳорманглар-ов!

— Ҳа, бор бўл. Кел, Бойғози,— деди Соли оқсоқол жуволдизга чувда ўтказаётиб.— Келганинг яхши бўлди-да. Кекса келса ошга, ёш келса ишга, деганлар. Қани, қарашиб юбор.

— Кўтерис десенг кўтерисейин,— деди Бойғози чўлоқ илжайиб.— Бироқ минау ине-жибинг қўлимдан келмейди. Анау, жуволдизингди қўлима шаншиб оламим-ба, деймин.

— Унда иккаласи ҳам қўлингдан келмас экан,— деб гавдасини силкитиб кулди Соли оқсоқол.

— Йеге?

— Сенга юк кўтартириб балога қолайми?— деди Соли оқсоқол ҳамон жуволдизга чувда ўтказишга ҳаракат қилиб.— Чўлоқ одамга юк кўтартириб бўлармиди? Тагин бир кор-ҳол бўлиб... ундан ҳам кўра мана буни ўтказиб бер.

Бойғози Соли оқсоқолнинг қўлидан жуволдиз билан чувдани олиб, бир ушнаганидаёқ ўтказиб берди.

— Кўзинг ўткир-да, бола,— деди Соли оқсоқол жуволдизини жун қопнинг оғзига санчиб.— Ҳа, йиғирма беш ёшим, қайдасан! Биз ҳам сенлардек кунимизда...

Шу лаҳзада Тўрани Манзура келинойи чақирди. Тўра нидамай унинг олдига борди:

— Қайним, мана шу қопни кўтаришиб юбор.

Тўра унинг оппоқ билагидан шаппа ушлаб, қоп кўтаришди. Унга қопнинг оғирлиги унча сезилмади-ю, лекин ушлаган қўлининг юмшоқлиги, тўлалиги, томиридаги қоннинг гуп-гуп уриши баралла сезилди. Манзура келинойининг қўлидаги томир уриши Тўранинг томирларига ҳам ўтди... У аста кулиб Тўрага қараб қўйди. Гўё у «қайинжоним, бояги сир ўртамизда қолсин!» деяётгандай, ўшанга хушомад қилаётгандай эди. Тўра бу билакни ушлаш, ўзида қандайдир кишини маст қилувчи кайфият, ширин орзу уйғотиш учун у билан кун бўйи қоп кўтаришга рози эди.

Тўра иш билан бўлиб, атрофга разм солмабди. Кеч кириб қолгани, шаҳарга жўнатиладиган қопларни тикиб улгура олмайдиган бўлгани учун Соли оқсоқол Бойгозини юбориб, Камолани хирмонга олдирибди. Тўра эс-хушини йиғиб, ёшига қараса, Камола ёнгинасида қўли қўлига тегмай чувда билан қоп тикяпти; қовоқлари осилиб кетган, булар томонга қарашни истамасди ҳам. Унга Тўранинг Манзура келинойин билан қоп кўтарчишаётгани, бармоқларини ботириб, унинг билагини ушлаши ёқмаган эди.

Иккинчи аравага ғалла юкланиб бўлгач, Манзура келинойининг кетадиган маҳали бўлиб, тараддудга тушиб қолди. Камола ҳам у билан кетмоқчи эди, Соли оқсоқол илтимос қилди:

— Жон қизим, оппоқ қизим, сал кейин кетарсан. Мана бу қопларни ҳам тикишиб юбор.

Камола ноилож қолди.

Катта арава йўлини чангитиб, Фиёс ака подани ҳайдаб ўтди. Кун уясига ёнбошлади. Манзура келинойи йўлга тушди. Мактаб болалар ҳам терган охирги халта бошоқларини кўтаришиб, турнақатор бўлиб йўлга тушинди. Камоланинг қўли қўлига тегмайди, тезроқ бўлиб, тезроқ кетсам, дейди. Кеч кирган сайин эса Тўранинг ҳаяжони ортиб борарди: «Сиргани қандай берсам экан?!»

Тўрғайлар қуёш ботганидан дарак бериб чириллай бошлашди. Атроф дим, кун ботиши билан секин-аста ҳовур кўтарилиб, кун билан саратон яллиғида тандирдек қизиб турган борлиқ енгил тин олгандай бўлди, фируза уфқ бир оз сарғимтир тусга кириб турди-ди, сўнг аста-секин қорая бошлади. Камола ҳаяжонда эди: «Қачон кетаману уйга қачон етиб бораман». Ҳа, унинг ҳаяжонланганида жон бор. Хирмон билан қишлоқ ораси қарийиб уч-тўрт чақиримча келар, шуни ҳам қанча айланма йўллардан, сойлардан, ўт-ўланлар орасидан босиб

Ўтилар эди. Қиз бола тугул, баъзи эр етган бола ҳам кеч кирганда бу ерлардан ўтишга ҳайиқар эди.

Атрофга тун қора чодирини ёзганда Қамола қопларни тикиб бўлди. Бўлди-ю, «энди қандай кетаман?» дегандай, Соли оқсоқолга термилди.

— Ҳой, Тўра, бери кел!— деди Соли оқсоқол Тўрага.

Тўра унинг олдига келди.

— Гап бундай: сен ану кулранг қашқа билан бир этиб Қамолани қишлоққа ташлаб кел.

— Майли...— у шундай деди-ю, сиргани ҳадя этишга вақт яқинлашиб келаётганидан қаттиқ ҳаяжонга тушди.

Тўра кулранг қашқани етаклаб келаётганида, қўнғизмўйлов вакилнинг ёнида нималариндир ёзиб, ҳисобкитоб қилиб ўтирган Бойғози қичқирди:

— Ай, отти қайда олип баратирсин?

Тўра хирмон томонга ишора қилиб, нимадир деди. Бойғози тушунмади чоғи, ўрнидан туриб, оқсоқланганича Тўранинг олдига келди.

— Соли бобом ану Қамолни қишлоққа ташлаб келишимни буюрдилар,— деди Тўра.

Бойғози бир чеккада ийманибгина турган Қамолага қаради. Сўнг оғзининг таноби қочиб, Тўрага қараб, чан кўзини қисди:

— Нармална!

Тўра унинг гапига аҳамият бермади, индамай бориб фуфайкасини олди-да, Қамолага ишора қилди. Нарироққа бориб, фуфайкани эгарининг кетига буклаб солди, кейин орқасига Қамолани миндириб, йўртиб кетди.

Теварак-атрофга қоронғилик чўккан, чирилдоқларнинг, баъзи тунги қушларнинг сайрашларини ҳисобга олмаганда, ҳаммасқ жимжит. Тўра кулранг қашқанинг жиловини ўз ҳолига ташлаб қўйган, юрак ютиб бир нима дегиси бору, лекин айтмоқчи бўлган гапи тилига келмас, Қамола ҳам индамас эди. Бугун унга атаб сирга олганини айтсамикан? Қандай қилиб айтади? Ё, индамай бериб қўя қолсинми? Тўранинг қўли бенхтиёр чўнтагига борди. Не, сирга фуфайкада-ку? Фуфайка эса, Қамоланинг тагида. Уб-бў!

Шу хаёлда келаркан, кулранг қашқа қандайдир сувсиз, чеккаларни ўт босиб кетган чуқур ариққа тушди, ўша ариқдан тепаликка чиқаётганида Қамола сирғалиб тушиб қолишдан чўчиб, Тўранинг белидан маҳкам चुчоқлаб олди. Тўра боя тушда ариқ бўйидаги ғужум тол орасида қандай аҳволга тушган бўлса, ҳозир ҳам шун-

дай аҳволга тушиб, ўзини идора қилолмайд қолди. У Камоланинг қўлларини шаппа ушлади. Иккаласининг қўли ҳам дир-дир титрар, томирларидаги қон гуп-гуп урар эди. Камола қўлини аста тортди, чиқаролмади. Иккаласида ҳам ун йўқ, гўё бунни от ҳам сезгандай бир текисда одимлайди. Бир маҳал Камола қалтираб-титраб тилга кирди:

— Қўлимни қўйиб юборинг...

— Камол,— деди Тўра унинг қўлларини қўйиб юбормай аста:— Бизларни яқинда аскарликка олишаркан...

Камола гўё бир нимадан чўчигандай зудлик билан қўлларини тортиб олди-ю, бир лаҳза жим қолди, сўнг Тўранинг тер ҳиди анқиб турган елкасига бошини қўйди. Тўранинг аъзойи бадани жимирлашиб кетди, кейин... кейин қўйлаги нам бўлганини ҳис қилди. Камоланинг кўз ёшларидан нам бўлган эди унинг қўйлаги. Тўра дарҳол орқасига ўгирилиб, уни юпата бошлади:

— Камол, ўйнаб айтдим... Ҳазиллашдим...

Бари бир фойдасиз эди. Камола ўксиб-ўксиб йиғлар, ўзини тўхта олмас эди.

Улар шу аснода ўсмирликнинг сеҳрли сарҳалдан балоғат остонасига қадам қўйганларини, анчадан бери ўзларини таҳлика ва ташвишга солиб юрган мужмал туйғулари оидинлашиб, тотли ҳисга, ширин орзуга айланганини сезмай қолишган эди. Кулранг қашқа эса уларга халақит бериб қўйишдан чўчигандай бир-бир одимлаб келарди. Тўра ярим ўгирилиб, Камолани бенхтиёр бағрига олди. Камола қаршилик қилмади, у ҳозир қаршилик қилишдан ожиз, борлиқни унутган... шароб ичмай маст эди...

«Вожабо! Бу қандай туйғу бўлдики, ихтиёрим қўлимда эмас, бутун борлигим бир тотли ҳис оғушида... Шу қимматбаҳо, ҳеч нарсага алмашиб бўлмайдиган нарсани ташлаб шаҳарга, ўқишга — бобомнинг ёнига борарканманми? Йўқ, ҳа, қачон! Камоласиз ҳеч қасққа бормайман... уни ҳам олиб кетаман! Камолам, мен сен...

Ўз ҳолига ташлаб қўйилган кулранг қашқа қишлоқ яқинига келганда, «огоҳ бўлинглар!» дегандай қаттиқ кишнади. Кўп ўтмай итларнинг вовиллагани, болаларнинг қийқириқлари эшитила бошлади. Қаердандир Сергей билан Франтишекнинг бараварига қичқириғи эшитиларди:

— Асалў-ўл!

— Ошолол!..

Камола сергакланиб, Тўранинг бағридан аранг чиқди-ю, секин от устидан сирғалиб ерга тушди, тушди-ю, орқа-олдига қарамай, чопқиллаб кетди. Тўра унинг орқасидан қараб қоларкан, бир нарса эсига тушиб, бақриб юбораёзди: сиргани бериш ёдидан кўтарилибди! У «эх, хомкалла!» деб ўзини койинди, аламга чидаёлмай кулранг қаниқанинг бошини орқага буриб, ниқтади. От тўғининг қаттиқ дупури тун осудалигини бузди...

Тўра Камолага атаб шаҳардан олиб келган совғасини топшира олмаганидан ўкиниб, қиз унинг ўзига ҳар қандай совгадан ҳам бебаҳо, ёрқин, покиза туйғу ҳадя қилиб кетганини сезмай қолган эди...

Тошкент, 1972—1973 й.